
**תפקידם של "החלוצים" בהתיישבות הציונית בפלסטין
במשך תקופת העלייה
השנייה, רומן "הדבר היה כך" של "מאיר שלו" לדוגמא
דור "פלאע המאגרינ" פי האסטيطان الصهيوني פי
فلسطين خلال الهجرة الثانية، رواية "هكذا كان الأمر"
للأديب "مائير شاليف" أنموذجاً**

د. محمد قاسم النصيرات (*)

תקציר:

העבודה הזאת עוסקת בנושא תפקידם של "החלוצים" בהתיישבות הציונית בפלסטין אצל הסופר מאיר שלו, שהוא נחשב לאחד הסופרים הישראלים המפורסמים שכתב על מקומם של "החלוצים" בספרות העברית החדשה מנקדת מבטם של חלוצי העלייה השנייה. ותיאר את בעיותיהם של חלוצי ההתיישבות הציונית במהלך עלייתם לפלסטין. למרות כל זה, הם המשיכו בדרכם והתגברו על האתגרים שעמדו בפניהם מתוך אימונתם העמוקה בערכי האידאולוגיה החלוצית הציונית שעודדה את היהדים לעלות לפלסטין, במטרה לכבוש אותה ולהתיישב בה כדי להגשים את החלום של הציונית בהקמת "ישראל". כתוצאה מכך, ההחלטה נפלה לבחירת הרומן האוטביוגראפי "הדבר היה כך" של שלו, ברומן

* - قسم اللغات السامية والشرقية (اللغة العبرية) - كلية الآداب - جامعة اليرموك.

הזה מספר שלו על זכרונות חייו ותולדות משפחתו, שהיא משפחת "חלוצים" עלתה מאוקראינה לפלסטין במהלך תקופה העלייה השנייה (1904-1914) והתיישבה במושב החקלאי 'נהלל'. העבודה הזאת הציגה דרך הרומן הזה את יחסם החיובי של חלוצי העלייה השנייה לגבי ההתיישבות היהודית החדשה בפלסטין ומשימתם בהקמתה. יתר על כן, היא ניסתה דרך דוגמאות נבחרות מהרומן להביע על עמדותיהם של המתיישבים כלפי ההתיישבות החקלאית והעבודה העברית. במלים אחרות, עבודת אדמת "ישראל" נראתה בעיניהם את אבן היוסודית של הציונות וזרועותיה. היא גם תיארה את מקומה ותפקידה של האישה החלוצה בהתיישבות הציונית. לכן אפשר לומר שהעבודה - דרך הרומן הזה - הצליחה להדגיש שמעשיהם והישגיהם הגדולים של החלוצים ואימונתם העמוקה בערכי האידאולוגיה הציונית הסוציאליסטית היו להם תפקיד מרכזי בתהליך ההתיישבות הציונית בפלסטין.

מילות מפתח: הספרות העברית בת-דורינו, החלוצים, העלייה השנייה, ההתיישבות הציונית, שלו, הדבר היה כך.

المخلص:

حظي الأديب "مثير شاليف" بمكانة متميزة في الأدب العبري المعاصر، باعتباره من أشهر الأدباء الذين تناولوا الحديث عن دور "طلّاع المهاجرين" في الاستيطان الصهيونيّ في فلسطين. فقد عكس في كتاباته الأدبية مكانتهم في الأدب العبري المعاصر من وجهة نظر رواد الهجرة الثانية. وصورَ المشاكلَ الصعبةَ التي واجهتَ طلائع المستوطنين، في أعقاب هجرتهم إلى فلسطين، وكيفية تغلبهم على تلك الصعوبات، واستمرارهم في طريقهم لتحقيق حلم الصهيونية باحتلال فلسطين، وإقامة "إسرائيل"، من خلال إيمانهم العميق بقيمة الأيديولوجية الصهيونية الطليعية التي كانت تُشجع اليهود على الهجرة إلى فلسطين

والاستيطان بها. من هنا وقع الاختيار على دراسة رواية السيرة الذاتية "هكذا كان الأمر" كنموذج للأديب "شاليف"، إذ أن الكاتب يتحدث في هذه الرواية عن ذكريات طفولته، وعن حياة عائلته، التي تُعدُّ من طلائع المستوطنين الذين هاجروا من أوكرانيا إلى فلسطين خلال الهجرة الثانية (١٩٠٤ - ١٩١٤) واستقروا في مستوطنة "نهالال" الزراعية. وقد عرضت الدراسة من خلال هذه الرواية النظرة الايجابية لرواد الهجرة الثانية تجاه الاستيطان اليهودي الجديد في فلسطين ودورهم في ذلك. وحاولت من خلال نماذج مختارة من الرواية التعبير عن مواقف المهاجرين المستوطنين تجاه الاستيطان الزراعي والعمل العبري؛ حيث أن فلاحه "أرض إسرائيل" وزراعتها تبدو في نظرهم حجر الأساس للحركة الصهيونية وأذرعها. كما تطرقت الدراسة للحديث عن مكانة المرأة الطليعية ودورها في الاستيطان الصهيوني. وقد توصلت الدراسة من خلال هذه الرواية إلى عدة نتائج من بينها أنه كان لـ "طلائع المهاجرين"، والقيم الأيديولوجية الصهيونية الاشتراكية التي يؤمنون بها دوراً رئيسياً في الاستيطان الصهيوني في فلسطين.

الكلمات المفتاحية: الأدب العبري المعاصر، طلائع المهاجرين، الهجرة الثانية، الاستيطان الصهيوني، شاليف، "هكذا كان الأمر".

הקדמה:

כידוע שנושא "החלוצים" ומקומם בספרות העברית החדשה, ובמיוחד ביצירות הספרותיות שנכתבו במהלך תקופת העליות הראשונות נחשב לאחד הנושאים המרכזיים שאיפיינו את ספרות ההתיישבות העברית החדשה, והמחשבה הציונית (גינורס, 1989: 227). חוקרים רבים בספרות העברית ותולדות ההתיישבות הציונית בפלסטין סבורים לומר שהמתיישבים הראשונים שנודעו במחשבה הציונית "החלוצים" השתדלו בעקבות עלייתם לפלסטין להתנתק מ"הגולה היהודית" והשפעתה השלילית על היהודים (ברלוביץ', 2013: 100-99). כתוצאה מכך, הם ראו שהחזרה לארץ פלסטין וקריאת היהודים לעלות אליה, היא חלק בלתי נפרד של התפיסה המסורתית הציונית המאמינה והטוענת

שפלסטיין היא ארצם ההיסטורית של היהודים מאז שנים רבות, והיא זכותם (חווסין, 2003: 16). על כן, ראו שהעלייה אליה היא המטרה העקרית של האידיאוגיה החלוצית הציונית שעודדה את היהודים לעלות לפלסטיין כדי לכבוש אותה ולהתיישב בה, והגשמת החלום הציוני של התנועה הציונית בהקמת "ישראל" (ישראלי, טלר, ויבנין, 2019: 9-10).

במלים אחרות, אפשר לומר ש"רעיונותיהם הלאומיים" של החלוצים ואימונתם העמוקה במובני הציונות¹, "עבודה עברית, אדמה עברית, שמירה עברית, ושפה עברית" נשתקפו ביצירות הספרותיות של ספרות ההתיישבות העברית והציונית (ברלוביץ', 2013: 89, ווהב אללה, 1983: 37). לעומת זאת, חוקרים אחרים הביעו על הערכתם הגדולה לגבי המעשים הגדולים והחשובים שנעשו על ידיהם של חלוצי ההתיישבות הציונית בפלסטיין. הם הדגישו שלמרות קשיי החיים השונים שעמדו בפני החלוצים במהלך תקופת העליות ל"ארץ ישראל", אלה המשיכו את דרכם והתגברו על כל המכשולים מתוך אימונתם הגדולה באידיאולוגיה הציונית, והמטרה החלוצית שראתה בהקמת "ישראל" חלום אפשר להגשים אותו (ישראלי, טלר, ויבנין, 2019: 13).

שלו נחשב לאחד הסופרים הידועים שכתב על עולמם של "החלוצים" ביצירותיו, ברומנו הביואגרפי המפורסם "הדבר היה כך", מדבר שלו באמצעותו על זכרונות ילדותיו, ותולדות משפחתו, שהיא משפחת חלוצים שייכת לעלייה השנייה, שהקדיש עבורה את הרומן הזה. הוא מציג את יחסם ותשוקתם הלוהטת של החלוצים להתיישבות הציונית בפלסטיין. הוא מתאר גם את תפקידם המרכזי בהקמת היישוב היהודי החדש בתחומים שונים, לרבות: בעבודת האדמה, בתחום ההתיישבות החקלאית וכיבוד העבודה העברית, בגידול וחינוך את ילדיהם על עבודת האדמה וזריעתה. בנוסף לשפיכת האור על תפקידה המרכזי של האישה החלוצה, שהקדישה את עצמה למען הקמת החברה היישובית החדשה. תפיסה כזאת התגלמה ברומן בדמותה של הגיבורה הסבתא "טוניה".

סוגיית המחקר ושאלותיה:

נושא תפקידם של החלוצים בתהליך ההתיישבות הציונית בפלסטין, נחשב לאחד הנושאים החשובים בספרות העברית החדשה או מה שנקראת "ספרות ההתיישבות" במהלך תקופת העליות. לכן, אפשר לומר שהדרך המתאימה ללמוד את הנושא המעניין הזה כמו מקומם של החלוצים בהקמת החברה היישובית החדשה, יהיה דרך החוויה הפרטית. כתוצאה מכך, נפלה ההחלטה לבחירת רומן "הדבר היה כך" של הסופר שלו, כדי לשפוך את האור על הרומן האוטוביוגרפי הזה, שהוא נחשב בבחינת דוגמא עשירה בתכנים הקשורים לספרות ההתיישבות הציונית. בנוסף להציג כיצד שלו התייחס למקומם של חלוצי העלייה השנייה באמצעות הרומן האישי-משפחתי הזה. בסך הכל, השאלה המחקרית של העבודה הזאת מסתכמת בהשתדלות התשובה על השאלה הבאה, איך שיקף שלו השקפת עולמם של החלוצים כלפי ההתיישבות הציונית בפלסטין, ויחסם כלפי ההתיישבות בה למען "התחייה הלאומית" של היהודים? דרך אימונתם העמוקה באידיאולוגיה החלוצית הציונית שקוראת ליהודים לעלות לפלסטין, כדי להגשים את החלום הציוני. במלים אחרות: אפשר לומר שהבעיה המחקרית הקיימת מעלה כמה שאלות נוספות:

1. איך התייחסה ספרות ההתיישבות העברית החדשה בדרך כלל למקומם ולעולמם של החלוצים ביצירותיה?
2. מי הוא "מאיר שלו" ומקומו בספרות העברית החדשה?
3. למה זכה הרומן "הדבר היה כך" להצלחה רבה בספרות העברית החדשה?
4. איך נשתקף מקומם של החלוצים ברומן "הדבר היה כך" של הסופר שלו?
5. איך הציג שלו את עמדותיהם של החלוצים לגבי אדמת "ארץ ישראל", ההתיישבות החקלאית, אמריקה הקפיטליסטית, בנוסף למקומה של האישה החלוצה?

תשובות ומטרות המחקר:

1. סקירת מקומם של החלוצים ביצירותיהם של סופרי הספרות העברית החדשה ובמיוחד בספרות תקופת העלייה.
2. הגדרת תולדות חייו של שלו, עידנו הספרותי, הבלטת מקומו הספרותי על מפת הספרות העברית החדשה, בנוסף לסקירה כללית לחלק מיצירותיו הספרותיות.
3. הבהרת מקומו של הרומן האוטוביוגרפי "הדבר היה כך" בספרות העברית החדשה ובתרבות הציונית. בנוסף להבלטת חשיבותו של הרומן הזה מבחינה ספרותית וביקורתית.
4. הבלטת תפקידם ותרומתם של חלוצי העלייה השנייה בהקמת החברה היישובית החדשה והיחודית של היהודים בפלסטין.
5. הצגת יחסם החיובי של החלוצים לעבודת האדמה, מקומה הקדוש של ההתיישבות החקלאית וערך העבודה העברית בעיני החלוצים, יחסם השלילי של החלוצים לגבי אמריקה הקפיטליסטית, בנוסף לשפיכת האור על תפקידה המרכזי של האישה החלוצה בבניין ארצה.

חשיבות המחקר:

המחקר הזה נחשב לאחד המחקרים החשובים שעוסקים באחד הנושאים המעניינים בחברה ובתרבות הישראלית. והוא נושא מקומם של החלוצים ותפקידם העיקרי בהקמת החברה היישובית החדשה בפלסטין. כידוע שהכתיבה על יחסם של החלוצים כלפי ההתיישבות הציונית בפלסטין עניינה ומשכה תשומת ליבם של חוקרי התרבות והספרות בחברה הישראלית במשך תקופות העליות השונות, ובמיוחד תקופת העלייה השנייה שהמשיכה בין השנים (1904-1914). כתוצאה מכך, העבודה הזאת עוסקת בדרך התייחסותו של שלו למקומם של החלוצים במחשבה הציונית, ואיך הביע דרך רומנו הנחקר "הדבר היה כך", את

יחסם של החלוצים כלפי ההתיישבות הציונית בפלסטין, בנוסף להצגת הערכתו העמוקה כלפי מעשיהם של חלוצי העלייה השנייה ותפקידם בהגשמת החלום הציוני בפלסטין דרך אימונתם העמוקה באידיאולוגיה החלוצית הציונית שאימצה את החלום הציוני. במלים אחרות: המחקר הזה אפשר להוסיף אותו לכמה מהמחקרים והלימודים בעולם הערבי, שעוזרים את אנשי התרבות, והמומחים בלימודים הישראליים והעבריים, כדי להעמיק את ידיעתם ביחס להבנת החברה הישראלית בכל התחומים. לרבות, עמדתה ויחסה כלפי תולדות ההתיישבות הציונית בפלסטין, ותפקידם המרכזי של חלוצי העלייה השנייה בכיבושה של פלסטין כדי להגשים את מטרותיה וחלומותיה של הציונות החלוצית באשר להקמת "מולדת" ליהודים בפלסטין דרך עידודה וקריאתה ליהודים בגלות לעלות לפלסטין למען להגשים את החלום הציוני, ולהתיישב בה.

שיטת המחקר:

העבודה הזאת שתדון בתפקידם של החלוצים בהתיישבות הציונית בפלסטין במשך תקופת העלייה השנייה אצל הסופר שלו, השתמשה בשיטת הניתוח הביקורתי. על כן, החלטתי לבחור ברומנו הביוגראפי של שלו "הדבר היה כך", שהוא מהווה חומר עשיר לעבודה הזאת. ברצוני לומר שההשתמשות בשיטת הניתוח הביקורתי בעבודה זאת קשורה בציטוט טקסטים ודוגמאות נבחרות מהרומן הנבחר, כדי לנתח אותן ולכתוב ביקורת עליהן. שיטה כזאת, מובילה בסופו של דבר להדגשת מטרותו של המחקר וחשיבותו. ובאמצעותה גם יכולים להבהיר את הרעיונות והנושאים המרכזיים של הרומן. על כל פנים, העבודה הזאת מורכבת משלושה חלקים: החלק הראשון: מוקדש למיאור שלו. חייו וסוד הצחלתו, והוא נחלק לשלושה סעיפים עיקריים: הסעיף הראשון עוסק בתולדות חייו של שלו, ותחומי התעניינותו. הסעיף השני דן בתחלת חייו הספרותיים של שלו, מקומו הספרותי בישראל ובחו"ל. הסעיף השלישי עוסק בעידנו הספרותי של שלו, וסוקר את יצירותיו הספרותיות, בנוסף לזה, מאפשר הסעיף הזה לקורא

להבין את עולמו הספרותי של שלו, באמצעות המבט הכולל על חלק מספריו הידועים. החלק השני: 'החלוצים' בספרות העברית החדשה, ומקומו של הרומן "הדבר היה כך" בספרות ובתרבות העברית בת-זמנינו. החלק הזה נחלק לשני סעיפים: הסעיף הראשון מציג סקירה ספרותית כללית על השתקפות דמות החלוצים בספרות העברית החדשה. בסעיף הזה מוצג כמה דוגמאות מהיצירות הספרותיות של הסופרים העבריים שדנו בנושא החלוצים ומקומם בספרות ההתיישבות הציונית במשך תקופות העליות. הסעיף השני עוסק במקומו של הרומן "הדבר היה כך" בספרות העברית העכשווית, ובתרבות הציונית. הוא מציג גם את דיוניהם של המבקרים כלפי הרומן, ודן גם בסיבות שגרמו להצלחתו של הרומן הזה בפני קהל הקוראים. החלק השלישי: כולל תמצית עלילת הרומן "הדבר היה כך" והתכנים שלו. החלק הזה מחולק לשני סעיפים: הסעיף הראשון מציג בקצרה תמצית עלילת הרומן, כדי שיכול הקורא לדעת את האירועים המתרחשים בו. הסעיף השני כולל את ניתוח הרעיונות והנושאים העיקריים של הרומן "הדבר היה כך". בנוסף לזה, הסעיף הזה עוסק בעולמם של החלוצים ותפקידם המרכזי בהקמת "ישראל", לפי השקפת עולמו של שלו, כידוע שהוא נחשב לאחד הסופרים שתיאר את עולמם של חלוצי העלייה השנייה ב"ארץ ישראל" במהלך ההתיישבות הציונית בפלסטין. כתוצאה מכך, העבודה בחרה באמצעות הרומן "הדבר היה כך" להתמקד ביחסם של החלוצים ובניהם כלפי "אדמת ישראל" ונופיה, מקומה של ההתיישבות החקלאית והעבודה במחשבתם של החלוצים, והיחסים בין החלוצים ובניהם באשר לגידולם על אהבת עבודת האדמה וההתיישבות בה, בנוסף להציג את יחסם של החלוצים לגבי אמריקה הקפיטליסטית, וגם הבעת הערכתו של הסופר כלפי מקומה של האישה החלוצה, בעבודה ובחיי החברה החדשה, במהלך תקופת העליות. לבסוף תסתיים העבודה הזאת בסקירת המסקנות בסיכום, ורשימת המקורות.

הלימודים הקודמים (סקירת ספרות):

ישנם מחקרים שונים בספרות העברית החדשה בדרך כלל, ו"בספרות ההתיישבות הציונית" בפרט, עסקו בנושא החלוצים לפני הקמת המדינה ואחריה. ובמרוצת הזמן, הופיעו המחקרים והלימודים שטיפלו במפעל החלוצי ובדקו גם את תפקידהם ומעשיהם של החלוצים בהקמת היישוב היהודי החדש בפלסטין בספרות העברית החדשה, במהלך תקופות העלייות היהודיות השונות. לעומת זאת, חוקרים רבים בחוגי השפה והספרות העברית, בעולם הערבי כתבו גם מחקרים שדנו בתולדות ספרות ההתיישבות הציונית בפלסטין, ומשימתם של החלוצים בתחום ההתיישבות בה. אבל המחקר הנבחר הזה ישקף את מקומם של חלוצי העלייה השנייה בהתיישבות הציונית בפלסטין אצל שלו, מנקודת מבטם של בני משפחתו של שלו, שהם קבוצת חלוצים שעלו ל"ארץ ישראל" כדי להתיישב בה. לכן, אפשר לומר שהוא גם נחשב בבחינת ניסיון מחקרי צנוע, כדי לדעת איך הציג שלו את האתגרים והמכשולים שעמדו בפני החלוצים במהלך ימות היישוב היהודי, את יחסם של החלוצים כלפי עבודת האדמה ברומן האוטוביוגרפי "הדבר היה כך", שנכתב בעשור הראשון של המאה ה-21, וגם איך תאיר את יחסם של החלוצים לגבי העבודה וההתיישבות החקלאית, כי שלו עצמו הוא בן איכרים מנהלל. יתר על כן, המחקר התייחס לעמדתם של החלוצים כלפי אמריקה הקפיטליסטית. והצגתו למקומה של האישה החלוצה בהתיישבות. בין היתר, העבודה תניח שימצא שוני בינה ובין המחקרים האחרים. במשך סקירת הספרות הזאת, אציג את המחקרים שנעשו בתחום הזה, ומבין המחקרים האלה נזכור לדוגמא:

- ווהב אללה, עבד אלווהאב (1983): "ההתיישבות היהודית בספרות הציונית", בעבודה זאת עוסק החוקר בשאלת ההתיישבות הציונית בפלסטין אצל הסופר שמואל יסוף עגנון, דרך רומנו המפורסם "תמול שלשום". הרי הוא סוקר את תחלת ההתיישבות הציונית ובמיוחד בתקופת העלייה השנייה.

בנוסף לזה מציג את הקשיים שעמדו בפני העולים בעקבות עלייתם לפלסטין. למרות כל זה, הם המשיכו בדרכם למען להגשים את המטרה של הציונות והקמת "ישראל".

- ארבל, טמירה (1994): "עלינו להתחיל מבראשית": דמות החלוץ באנשי בראשית לאליעזר שמאלי. העבודה הזאת עוסקת בדמותו של החלוץ והתכונות האידילוגיות המאפיינות את דמותו בספרות ההתיישבות לילדים, ובמיוחד בספרו של שמאלי "אנשי בראשית" שיצא לאור בשנת 1933. היא גם שפכה את האור על מאבקו של גיבור הספר השומר 'חרמוני', שנאבק למען להקים בית בעמק יזרעאל בתחלת ההתיישבות הציונית. יתר על כן, העבודה זאת סקרה את חשיבות דמות החלוץ בתרבות הציונית בשנות ה-20 ובשנות ה-30 של המאה הקודמת.

- צור, דביר (2016): 'חזיון הולדת היהודי החדש בארץ החדשה', על יחסי חלוצים וילדיהם בכמה מסיפורי ס' יזהר, או: על ריבוי הפנים של הבית הילדי. בעבודה זאת מטפל החוקר הספרותי צור בקשרים הקיימים בין החלוצים לבין הילדים שלהם, לכן הוא בחר בסופר משה סמלינסקי ויצירותיו. הרי נושא עולם החלוצים עניין את הסופר ונשתקף בצורה ברורה ביצירותיו. בנוסף לזה, העבודה שפכה את האור על המתח הקיים בין החלוצים לבין הילדים שלהם.

חלק ראשון: מאיר שלו חייו וסוד הצלחתו

א – סקירת קורות חייו של מאיר שלו ותחומי התעניינותו

מאיר שלו, הוא סופר ישראלי, ועיתונאי מפורסם בעל טור שבועי בעיתון הישראלי "ידיעות אחרונות" (גרנות, 2000). נולד במושב נהלל בשנת 1948. את שירותו הצבאי עשה בסיירת גולני. השתתף כלוחם במלחמת ששת הימים. אחרי שירותו הצבאי נרשם שלו לאוניברסיטה העברית בירושלים וסיים את

לימודיו בחוג לפסיכולוגיה (גרנות, 2000). הוא נחשב לאחד היוצרים המרכזיים בפרוזה העברית החדשה. שלו התחיל את דרכו כעיתונאי ומגיש פינות ביקורת עיתונות ופינות היתוליות בטלוויזיה וברדיו. הוא גם הנחה את התוכנית "שעה טובה" ששודרה בצורה רגילה בימות שבת על ערוץ ראשון. (שלו, לקסיקון הספרות העברית החדשה, יוניה, 2009). הוא זכה בהרבה פרסים ומענקים ספרותיים וביניהם, בשנת 1989 פרס ברנשטיין. בשנת 1989 פרס ראש הממשלה לספרות על רומן רוסי. בשנת 2006 פרס ברנר. בשנת 2007 הפרס הלאומי לספרים יהודיים בארצות הברית על הספר יונה ונער. בשנת 2019 דוקטור לשם כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים (שלו, אתר ויקיפדיה).

מאז שנים רבות, שלו עובד בעיתון ידיעות אחרונות, והוא בעל טור מיוחד ב"מוסף לשבת", לפי הטור הזה מבקר שלו בסגנון סאטירי את מדיניות ממשלת ישראל בכמה נושאים, לרבות, חינוך, תרבות, טבע וסביבה, דת ומדינה (שלו, אתר הוצאת כתר).

ב- מקומו הספרותי של שלו וסוד הצלחתו

1- על תחלת חייו הספרותיים של הסופר ופירסומו

מאיר שלו נחשב לאחד הקולות הבולטים והסופרים המפורסמים בספרות העברית בת-דורינו. הוא התחיל את החיים הספרותיים שלו בכתיבת רומנים, כדי לכבוש מקום חשוב על מפת הספרות העברית החדשה. את הרומן הראשון שכתב אותו שלו בגיל ארבעים, הוא "רומן רוסי" שיצא לאור בשנת 1988 (גרנות, 2000). לכן אפשר לומר, שהכתיבה כבשה מקום חשוב בחייו של שלו, דבר זה הדגיש אותו באחד הראיונות איתו, הוא אמר: "אני מאמין שכל מי שעוסק בכתיבה, צריך להעמיד את עמצו במקום של גיבור, כדי שהוא יוכל להבין אותו" (הורוביץ, 2013). ובראיון נוסף אמר: "בכתיבה יש סצינות שמדמיעות אותי עצמי...אני משנה את התייחסותי לגיבור בשעת הכתיבה. כל הספרים שלי

כתובים בגוף ראשון. הצורה, שבה המספר מספר את סיפורו בגוף ראשון, מעידה על אופיו" (גרנות, 2000). יתר על כן, המבקר הספרותי רן יגיל שעסק ביצירותיו של שלו ציין שגבראיל גרסיה מארקס היה עץ עמוק השורשים ממנו שאב השראה לרומנים שלו, לרבות רומנו הראשון 'רומן רוסי' (יגיל, 2009). ובאחד הראיונות עם שלו הבהיר שסיפורי משפחתו האישיים ותרבותם החלוצית הציונית השפיעו על חייו הספרותיים, דבר זה התבטא ברומנו 'הדבר היה כך' שגרם לו להחיות את התרבות החלוצית מחדש, הוא אומר: "אני לא יודע אם אנשי הדור של סבתא שלי היו יותר גדולים וטובים מאיתנו, אבל יותר מעניינים מאיתנו – בהחלט.... אנחנו לא מעזים לעשות מה שהם עשו – לקום ולעזוב לארץ אחרת...אני מתגעגע לאנשים שהיו יכולים לקום ולעשות מעשה...תפיסת העולם של החלוצים הייתה הפוכה משל המתנחלים. הם לא חיכו למשיח, אלא קמו ומרדו בו, ועשו את הדברים בעצמם" (ליבנה, 2014).

שלו נחשב לאחד הסופרים הישראלים שזכו להצלחה גדולה בארץ ובחו"ל, בישראל זכו היצירות שלו לאהבת קהל הקוראים הישראלי. ובחו"ל תורגמו יצירותיו הספרותיות לשפות זרות רבות: אנגלית, גרמנית, צרפתית, איטלקית, הולנדית, רוסית ועוד (גרנות, 2016, אורן, 2010). שלו גם הוא סופר מפורסם בישראל, מוצלח, אהוב, נקרא, ומשך תשומת ליבם של קהל הקוראים והמבקרים, בגלל שהיצירות שלו שיקפו את המציאות של היישוב היהודי לפני קום המדינה ואחרי קומה. מבקרים סבורים לומר ששלו נחשב כ"סופר נוסטלגי", הרי הוא אוהב לכתוב סיפורים יפים. והספרות שלו נדמתה ספרות של געגוע. בנוסף לזה, מצטיין שלו בהשתמשותו בסגנון הלשוני המיוחד והמקסים, העברית הנכתבת ביצירותיו היא עשירה, מקסימה ומושכת תשומת ליבם של קהל הקוראים (הלפרין, 2013, גרנות 2000, כוכבי, 2010). לעומת זאת, מבקרים וחוקרי ספרות אחרים טענו לומר שיצירותיו החשובות של שלו עסקו בנושאים רבים ושונים. לדוגמא, התכונות שמאפיינות את ספרות ההתיישבות היהודית

בפלסטין, תולדות המפעל הציוני³, בנוגע לכיבוש ארץ פלסטין במהלך תקופת העלייות ל"ארץ ישראל", המיתוסים של החלוצים ואנשי העלייה השנייה, השלישית, ולוחמי מלחמת 1948. בנוסף לתיאורו את הטבע והנוף הפלסטיני של העמק לפני כיבוש פלסטין והקמת המדינה (מגל, 2015).

2- הדור הספרותי של הסופר שלו

שלו נחשב לאחד היוצרים המרכזיים שעסקו בנושא מקומם של 'החלוצים' בספרות העברית בת-דורינו, ובמיוחד ספרות תקופת העלייות (אורן, 2010). הוא שייך לעידן ספרותי של קבוצת סופרים ישראלים שהתחילו להופיע על מפת הספרות העברית החדשה באמצע שנות השמונים, התשעים של המאה הקודמת, ובתחלת המאה הנוכחית (בלבן, 1995: 28). הדור הזה לפי דעתו של המבקר הספרותי אברהם בלבן נקרא בשם "גל אחר בספרות העברית, סיפרות עברית פוסטמודרניסטית"⁴, דור "השפה והספרות הרזה" לפי תאורו של המבקר הספרותי גדי טאוב (טאוב, 1997: 138), ו"משמרת הקולות החדשים" על פי אבחנתו של המבקר יוסף אורן (אורן, 2009). לעומת זאת, מבקרים ספרותיים אחרים סבורים לומר ששלו נודע בספרות העברית בת-דורינו כסופר פוסטמודרניסטי. הם רואים ביצירותיו הרבה מהתכונות שמאפיינות את הספרות והכתיבה הפוסטמודרניסטית⁵.

3- סקירה כללית ליצירותיו הספרותיות

שלו נחשב לאחד הסופרים הבולטים והעשירים בספרות העברית בת-דורינו. ובמיוחד בתחום יצירת הרומנים. הוא זכה להכרה והצלחה גדולה בארץ ובעולם. היצירות הספרותיות שלו כוללות רומנים, ספרי ילדים, ספרי עיון ועוד. בחלק זה מהעבודה ברצוני לסקור במבט כולל ובקיצור חלק מיצירותיו המפורסמות של שלו.

1- רומן רוסי: זהו הרומן הראשון שהוציא אותו שלו בשנת 1988. הספר הזה הוא ספר הביכורים הראשון של שלו (זיוה, 2010). תורגם לשפות זרות

רבות. בשפה האנגלית תורגם תחת הכותרת "The Blue Mountain". ברומן הזה מתאר שלו על לשונו של גיבור הרומן תולדות משפחת איכרים חלוצית שהיא נחשבת מראשוני המתנחלים בעמק יזרעאל. קורותיה של המשפחה מסופרת בפני הנכד שנתייתם בגיל קטן מאוד, והתגדל בבית סבו (גרנות, 2000). ברומן הזכרונות הזה מספר שלו באהבה על כמה נושאים, לרבות: תחלת ההתיישבות היהודית הציונית בעמק במהלך ימות העלייה השנייה, אגדות העמק, חיי הסביבה והטבע שהוא חיי בתוכו.

2- עשו: זהו הרומן השני שהוציא אותו שלו בשנת 1991. הרומן הזה עוסק בתולדות משפחת אופים חלוצית וחקלאית שעלתה ל"ספרותל" בימות העלייה השנייה (שלו, אתר הוצאת עם עובד). בנוסף לזה, מספר שלו באמצעות הרומן המשפחתי הזה מנקודת ראותו של גיבור הרומן "עשו", שמייצג את בני הדור השני בארץ את תולדות משפחת לוי, לאורך שלושה דורות.

3- שתיים דובים: זהו הרומן שהוציא אותו שלו בשנת 2013. ברומן המפורסם הזה מושפע שלו בסגנון המקראי. הרי הכותרת של הרומן נלקחה מסיפור אלישע הנביא והדובים שקורה בספר מלכים ב', פרק ב' (שלו, אתר סימניה, הורוביץ, 2013). שלו גם ברומן הזה כמו שאר הרומנים הקודמים שכתב אותם מספר על לשונה של המספרת "רותה" את תולדות משפחת תבורי, שעלתה ל"ארץ ישראל" במהלך העלייה השנייה, ובמיוחד בעקבות הקמת המושבות בשנות ה-30, והתגוררה במושבה שבכרמל. יתר על כן, מציג שלו דרך רומנו את התופעות שהתפשטו בין המתיישבים, כמו, הרצח, ההתאבדות, הנקמה, האהבה, הידידות, והבגיזה (הלפרין, 2013, שווימר, 2013).

4- גומות החן של זוהר: זהו ספר הילדים שפרסם אותו שלו לקהל הקוראים הנמוכים יותר בשנת 1987. הספר הזה נחשב לאחד ספרי הילדים

המפורסמים והאהובים ב"ישראל". הוא מומלץ לילדים לכיתות א-ב'. הוא גם עוסק בדמותה של גיבורת הספר 'זוהר' בת ארבע שנים וחצי מירושלים, המתוארת בספר שהיא ילדה יפה ומתוקה. באחד הימים נפגשה בילדה יפה בעלת גומות חן. כתוצאה מכך, זוהר הרגישה שהיא רוצה גומות כאלה, התחליה לחפש דרך מסוימת כדי להשיג גומות, למרות עצתם של האחרים שאף פעם לא יהיו לה גומות חן. יתר על כן, זוהר לא וויתרה על חלומה לחלוטין, נעזרה בקוסם עד שיעשה לה גומות ולא הצליחה בעניין הזה (שלו, אתר הוצאת כתר).

5- הדבר היה כך: זהו הרומן שהוציא שלו בשנת 2009. הרומן המדהים הזה זכה להצלחה גדולה בקרב קהל הקוראים והמבקרים הספרותיים בישראל. בשנת 2010 שודר הרומן בתכנית הרדיו "חדש על המדף" ברשת א' של קול ישראל (יגיל, 2010, כוכבי, 2010).
לסיכום אנו רואים ששלו זכה להצלחה ופופולריות גדולה בישראל, ובעולם.

חלק שני: 'החלוצים' בספרות העברית החדשה, ומקומו של הרומן

'הדבר היה כך'

א-סקירה כללית על השתקפות דמות 'החלוצים' בספרות תקופת העליות (ספרות ההתיישבות הציונית)

כידוע שהספרות העברית שנכתבה במהלך תקופת העליות היהודיות לפלסטין שיקפה את המציאות הקשה של "העולים היהודים" ובמיוחד במהלך שנות ה-20 ושנות ה-30 של המאה התשע-עשרה⁴. היצירות הספרותיות שנכתבו בתקופה ההיא כבר ענו על בקשותיהם של קהל קוראים שחיפש ספרות עברית נכתבה בפלסטין והתייחסה גם למציאות החדשה והקשה של "העולים החדשים" (ארבל, 1994: 141-142). מאמצע שנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת, האידיולוגיה החלוצית התחילה להופיע בכתיבות הספרותיות השונות של הסופרים

העבריים. הרי היצירות הספרותיות של סופרי תקופת העליות שירתו את האידיולוגיה החלוצית הציונית⁹, והמציאו ספרות עברית שנודעת "הספרות המגויסת" (ארבל, 1994: 141-142, גינוסר, 1989: 228).

הספרות העברית של תקופת העליות או מה שנקראת "ספרות החלוצים"¹⁰, בכל סוגיה (שירה, פרוזה, מחזה ועוד), התייחסה לנושא החלוצים שהוא נחשב לאחד הנושאים המרכזיים בספרות העברית החדשה. הרי הסופרים של הספרות הזאת תיארו ביצירותיהם הספרותיות את מקומם של החלוצים במחשבה הציונית. הם הקדישו את עמצם לכתיבת יצירות ספרותיות שהתמקדו בעולמם של החלוצים, הביעו גם על הסכסוכים הרוחניים והנפשיים שנוצרו בין המיהגרים בקיבוצים. ועסקו במכשולים שעמדו בפני חיי "העולים היהודים" בתחלת היישוב היהודי בארץ פלסטין (שקד, 1977: 242-243, אבו ג'אדרא, 2000: 173). לכן אפשר לומר, שהספרות של התקופה היא כונתה על ידי מבקרי הספרות כ"ספרות קיבוצית"¹¹.

חוקרים ומבקרים ספרותיים של הספרות העברית החדשה סבורים לומר שסופרי העלייה השנייה שדנו דרך יצירותיהם הספרותיות את נושא החלוצים, וראו בו מטרה ציונית, כונו כ'אבות' הספרות הארץ-ישראלית (ברלוביץ', 2013: 89). טענה זאת הדגיש אותה המבקר הספרותי יעקוב רבינוביץ באומרו: "ספרות במובן רחב ומקיף יותר התחילה בארץ רק עם העלייה השנייה...עלייה זאת הכניסה לארץ ישראל שורה שלמה של סופרים מובהקים... ועם שתי ההופעות 'העומר' ו'הפועל הצעיר' מתחילה הספרות בארץ ישראל במובן רחב" (רבינוביץ, 1971: 43-44).

הסופרים המפורסמים השייכים לקבוצת תקופות העליות לרבות תקופת העלייה הראשונה, השנייה, השלישית, ואנשיה. על פי דעתם של חוקרי הספרות העברית וחוקרי תולדות "ארץ ישראל", היו בבחינת האבן היסודית של הציונות וזרועותיה, היו גם נציגי וגיבורי הציונות הספרותית והתרבותית, בנוגע להגשים

את החלום הציוני והקמת מדינה ליהודים בפלסטין¹. דרך הדגשת היחסה החלוצי הציוני ל"ארץ ישראל" ביצירות הספרותיות שלהם, והמצאת את החוויה הארץ-ישראלית (שפירא, 2008, פראג, 2009). טענה זאת הדגיש אותו בעז נוימן באומרו: "החוויה הארץ-ישראלית נחווה לאורך המאה ה-20 או לפחות עד שנות השישים והשבעים של המאה זו...עוצבה במידה רבה על ידי החלוצים...כשאנחנו מדברים עברית אנו מדברים שפתם. כשאנו אוהבים את ארץ ישראל אנו אוהבים אותה במידה רבה דרך אהבתם...תשוקת החלוצים לארץ ישראל היא השכבה הארכיאולוגית של תשוקתנו אליה" (נוימן, 2011: 19-20).

חוקרי ספרות תקופת העליות ומבקריה בספרות העברית החדשה סבורים לומר שסופרי העלייה הראשונה (משוררים ומספרים) נחשבים בעיני המבקרים כיוצרים מובהקים, והיתה גם להם השפעה גדולה על בני דורם (ברלוביץ', 2013: 90). הרי הם ראו שחלק מסופרי העלייה הראשונה², לדוגמא (משה סמילנסקי, דוד סמילנסקי, יהושע ברזילי, חמדה בן יהודה, נחמה פוחצ'בסקי ועוד) היתה להם תשוקה ל"ארץ ישראל" אינה שונה מתשוקתם של החלוצים 'בני העלייה השנייה' (אלרואי, 2011, 182). במלים אחרות, הם ראו במפעל ההתיישבות בארץ פלסטין את הבסיס ליסוד "בית לאומי" של יהודי התפוצות, והגשמת החלום הציוני דרך הקמת המדינה (ברלוביץ', 2013: 91) תפיסה זאת נשתקפה ביצירותו של זאב יעבץ³, שהוא נחשב לאחד הסופרים הראשונים שעסק בבעיות וענייני היישוב החדש, הרי בסיפורו 'שוט בארץ' מתאר מצד ראשון את הנופים של פלסטין, ומצד שני, משקף את הבעיות שעמדו בפני העולים על "אדמת ישראל" במהלך תקופת היישוב החדש בפלסטין (אלשאזלי וסאלם, 2007: 28, ברלוביץ', 2013: 101).

דוגמא אחרת של סופרי העלייה הראשונה (1881-1904), משה סמילנסקי⁴, שהוא נחשב לאחד מנהיגי ומתיישבי העלייה הראשונה, הוא האמין שהמפעל החלוצי הציוני אמור להגשים את עצמו בארץ פלסטין. באוסף הסיפורים שלו

"בני ערב" למשל, הביע סמלינסקי על כמיהתם של היהודים ל"ארץ ישראל" (ברלוביץ', 1994: 400-402). יש גם להזכיר את הסיפור 'בוקר של חלוץ זקן' של הסופר ס' יזהר¹¹, שפורסם בשנת 1947. בסיפור זה שהוא נחשב סיפור של בית חלוצי, מציג סמלינסקי את המתח, ואת הפער שמתגדל בין החלוצים לבין ילדיהם במהלך תקופת ההתיישבות הציונית בפלסטין¹².

דוגמא נוספת של ספרות העלייה השנייה (1904-1914)¹³, שעסקה בתיאור עולמם של החלוצים ובעיותיהם בתחלת היישוב הציוני בארץ פלסטין, הסופר יוסף חיים ברנר¹⁴. ביצירות הספרותיות שלו תיאר ברנר בצורה ריאליסטית את הבעיות הנפשיות שנפגעו בהן העולים החדשים, ואת הקשיים שעמדו בפני החלוצים והעולים בעקבות הגעתם לארץ פלסטין (אלשאמי, 1990: 16, אבו ג'דרא, 2000: 183). בסיפורו המפורסם 'אגב אורחא' שפרסם בשנת 1908, מתאר ברנר את הבעיות הנפשיות של העולים החדשים במהלך הגעתם לארץ פלסטין. הוא גם מציין שלמרות קשיי החיים שעמדו בפני קבוצת 'החלוצים', אלא לפי טענתו המשיכו את דרכם לעלות לארץ, כדי להגשים את החלום הציוני ב'ארץ חמדת אבות'. בנוסף לאימונתם העמוקה בהקמת חברה חדשה, שקיימת על יסודות ועקרונות האידיאולוגיה הסוציאליסטית¹⁵.

ב- מקום הרומן 'הדבר היה כך' בספרות ובתרבות העברית בת-דורינו

הרומן 'הדבר היה כך' שיצא לאור בשנת 2009. נחשב לאחד הרומנים הידועים והחשובים בספרות העברית החדשה, ובמחשבה הציונית שעסקו בדמותם של החלוצים במהלך תקופת ספרות העלייות, ובמיוחד בתקופת ההתיישבות הציונית לפלסטין (גרין, 2009). הרומן הזה זכה להצלחה רבה בחברה הישראלית ואצל קהל הקוראים. נכתבו גם עליו הרבה מאמרי ביקורת ספרותיים (גרנות, 2000). המבקרת אלה יונייה שעסקה ברומן הזה, וטענה שהוא מצטיין שהוא רומן אמיתי, היא כתבה: " 'הדבר היה ככה' הוא הקוד לסיפור שכולו אמת או, לפחות לדעת המספר או המספרת, כולם מבני משפחתו

של הסופר, כולו אמת; והספר כולו סיפורים – סיפורים הסובבים סביב משפחתו של הסופר – משפחת איכרים בנהלל" (יווניה, 2009).

'הדבר היה כך' הוא רומן שמתאר בו שלו את משפחתה של אמו, משפחת חלוצים צעירה שעלתה מאוקראינה ל"ארץ ישראל", והתיישבה במושבת נהלל¹, שנמצאת בעמק יזרעאל בשנות העשרים של המאה הקודמת. המשפחה הזאת כבר התמודדה עם תנאי הטבע הקשים. היא הקימה בתים ומשק חקלאי (פינקל, 2013, כוכבי, 2010). בגלל אימונתה העמוקה בבריאת חברה חדשה של שמחה ואופטימיות, שהיא קיימת על אימוץ שיטות הציונות שבהן בחרה והאמינה (אורן, 2010, ארבל, 1994: 144). מבקרים ספרותיים ראו ברומן הזה שהוא רומן אוטוביוגרפי, מספר שלו באמצעותו בהרבה אהבה על זכרונות תקופת ילדותו שעברה עליו בין נהלל לקיבוץ גינוסר ושכונת קרית משה בירושלים (גרין, 2009, פינקל, 2013). הוא גם משבח דרך הרומן הזה על לשונה של הסבתא 'טוניה' את מאמציה של הציונות החלוצית הסוציאליסטית בהקמת המדינה (ארליך, 2009).

באחד הראיונות עם הסופר ציין שהוא הצליח ברומנו 'הדבר היה כך' לספר באופן חיובי על הסבתא שלו טוניה, הוא מדגיש את דבריו בעקבות הליכתו לבית הקברות של נהלל הרי נפגש באחת החברות מבני גילו היא אמרה לו: "אתה באמת סופר מוצלח אם הצלחת לתאר את סבתא טוניה שלך כל כך טוב" (הורוביץ, 2013). הבמקר הספרותי יוסף אורן שעסק ברומן הזה, הוא ציין: "שדמותה של הסבתא 'טוניה' דמות נשית מעניינת ובלתי-שגרתית מתקופת העליות הראשונות, העדיף מאיר שלו להציג את סבתו באמצעות הפרטים המוזכרים ברומאן, כגיבורה קומית" (אורן, 2010).

לעומת זאת, הרומן הזה לפי דעתו של המבקר הספרותי צור ארליך: "הוא בונבוניירה ספרותית. והוא גם כלי מחקר ספרותי,....מקומו של הספר החדש בתוך יצירתו של מאיר שלו דומה, מבחינות אלו, למקומו של 'סיפור על אהבה וחושך' ביצירתו של עמוס עוז. בשני המקרים סופר ישראלי בולט חושף, בוודוי

רצוף אנקדוטות מבדחות, את המקור הביוגרפי, המשפחתי, ההיסטורי, של חומרים שהופיעו במסווה בדיוני ביצירתו הקודמת. בשני הספרים יש גם מתח בין הבית הירושלמי החירותניקי לבין החוץ של החלוץ שבקיבוץ. אולם 'סיפור על אהבה וחושך' הוא הארוך בספריו של עוז, ואילו 'הדבר היה ככה' הוא הקצר ביותר של שלו; וכמו האורך כן הכובד" (ארליך, 2009).

חלק שלישי: תמצית עלילת הרומן 'הדבר היה כך' וניתוח התכנים

שלו

א- סיכום עלילת הרומן 'הדבר היה כך'

הכותרת של הרומן מעוררת את תשומת לבו וסקרנותו של הקורא, על פי דעתו של המבקר שגיא גרין, שהוא אמר בנוגע לכותרת: "לספר הביוגרפי הזה נתן שלו את הכותרת 'הדבר היה כך', על שם משפט הפתיחה של סבתו טוניה לכל סיפור שיצא מפיה" (גרין, 2009). לפי הרומן: "המילים 'הדבר היה ככה' היו הפתיחה הקבועה שלה לכל סיפור שסיפרה. היא ביטאה אותן במבטא הרוסי החזק שלה.... גם ילדיה - אמי, אחיה ואחותה - אמרו "הדבר היה ככה" באותם מבטא וריש, כשהתחילו סיפור, ולא רק הם. עד היום אנחנו משתמשים בפתיחה הזאת ובמבטא הזה כדי לומר - זאת האמת. מה שאספר מיד הוא בדיוק מה שקרה" (שלו, 2009: 16).

עלילת הרומן 'הדבר היה כך' שיצא לאור בשנת 2009 מתרחשת במהלך שנות ה-20 ושנות ה-30 של המאה הקודמת במושב נהלל¹², שבעמק יזרעאל בבית משפחתו מצד אימו של "המספר הגיבור", שלו כתב את הרומן האוטוביוגרפי הזה כדי לספר על תולדות הורויו (סבו, סבתו, אמו, כל שבט בן-ברק) ומשפחתו מצד אמו, שהיא נחשבת משפחה חלוצית חקלאית שעלתה ל"ארץ ישראל" בתחלת ההתיישבות היהודית בפלסטין והשתקעה במושב נהלל בשנים הראשונות. בתחלת הרומן מספר "שלו" על לשונה של הסבתא טוניה בן

ברק (דמות ראשית, ילדית אוקראיניה) את קשיי החיים וקשיי המשפחה שעמדו בפניה, בנוסף לאתגרים והמכשולים שעמוד מולם של בני העלייה השנייה בנהלל. ברומן הזה הסבתא מתאורת שהיא חולת ניקיון, משום שהיא נהגה לא להכניס אורחים לבית שלה, כדי שלא ילכלכו את הבית, זאת אומרת שהיא כפתה טקסי הניקיון על כל אורחיה שהורשו להם להיכנס לבית, וגם על בנותיה. היא מספרת על שואב- האבק¹², שנשלח בשנת 1936 מאמריקה על ידי גייסה ישעיהו (דמות ראשית) כדי לעורר את כעסו של אחיו אהרן (דמות ראשית) בעלה של הסבתא, שהיה מתנגד לקפיטליזם האמריקאי, ומאמין במחשבה הסוציאליסטית. במלים אחרות, אהרון ראה באחיו ישעיהו "הבוגד הכפול", שהיה לא ציוני ולא סוציאליסט, לכן התנגד את שליחת המוצר האמריקאי הזה. לפי הרומן: "אשר לדוד ישעיהו, אותו לא פגשתי מעולם, אבל הסיפורים ששמעתי עליו שבימי העלייה השנייה, ימי העבודה העברית ויבוש הביצות, בחר להגר לאמריקה... הוא שינה שם את שמו העברי ל"סם" לועזי, הקים "ביזנס" והרוויח כסף מתוך ניצול עמלם של בני מעמד הפועלים" (שלו, 2009: 12).

בעמודים השונים של הרומן ממשיך "הגיבור המספר" לספר על סבתו 'טוניה', שסביב דמותה סובב כל הספר הזה. היא באה מאוקראינה, מן אחד הכפרים הקטנים שם, כדי להיות אשה ואם, ואיכרה, העובדת כל הזמן במשק, בחקלאות, בעבודת האדמה, ובבית שעל נקיונו היא שומרת מכל דבר. לכן אפשר לומר שהוא נותן לעצמו את כל ההזדמנות כדי לשבח אותה, משום שהיא טיפוס מיוחד במינו (יווניה, 2009, אורן, 2010). על פי הרומן: "בעיני היא לא היתה משוגעת כלל. היא היתה אחרת. היא היתה שונה. היא היתה מה שאנחנו מכנים 'טיפוס'" (שלו, 2009: 12).

הסופר ממשיך לספר על אירועי הרומן שמתרחשים באוקראינה, בפלשתינה, וב"ישראל", הוא גם מתאר את מסעו הארוך של שואב- האבק מאמריקה אל נהלל, את יחסה ההדוק של הסבתא 'טוניה', כלפי 'הסוויפר', שהוא נחשב עמוד

השדרה העלילתי של הרומן בנוגע לנושאי הניקיון (ארליך, 2009, בן, מנחם, 2009).

הרומן הזה מסתיים במותה של הגיבורה הסבתא 'טוניה', והשתתפותן של בנותיה העצובות (בתיה, ובת-שבע) בהלוויתה, ובעקבות חזרתן לבית הסבתא, כבר נכנסו לחדר הרהיטים, שההיכנסות עליו היתה אסורה עליהן בצעירותן, והתחילו לקפוץ על הרהיטים כילדות גן שובבות. סיטואציה נדירה כזאת מציינת ששלו סופר מסוגל, שבחר בסגנון ההפרזה הקומית. במסגרת סיפורו הטראגי על סבתו וקורות משפחתו מצד אמו. סיפורו על סבתו משקף את תנאי החיים הקשים שהתמודדה בהם ושאר אנשי העליות ב'נהלל', במהלך תקופת העליות, ובשנים הקשות שעברו לטענתו של שלו על העמק ועל "ארץ ישראל" (אורן, 2010).

ב- הרעיונות והנושאים המרכזיים של "הדבר היה כך"

2 - יחסם של החלוצים לאדמה ולנופי הארץ

הסופר שלו כמו שאר סופרים רבים בספרות העברית או מה שנקראת ספרות ההתיישבות הציונית, הביע על התפארותו בדמות החלוץ של תקופת העלייה השנייה, המתואר כאיש אקטיבי היושב ב"ארץ ישראל" וגואל אדמתה מתוך אימונתו הגדולה בערכי האידיאולוגיה החלוצית הציונית שהיוותה את "העברי החדש"¹⁴, שבחר באדיאלים הציונים והאמין בהם (ארבל, 1994: 144, אלשאזלי וסאלם, 2007: 138) סיטואציה זאת התבטאה ברומן על לשונה של הסבתא 'טוניה' שהביעה על יחסם ההדוק של החלוצים כלפי האדמה, הרי היא מספרת סיפורים אלטרנטיביים על ראשיתה של 'נהלל' ועל ההתיישבות הציונית. הסופר אומר: "שהאדמה אינה רק נחלת אבותינו וקרקע בתולה, ולא רק מנוח לכף רגלם של יהודים נודדים ונרדפים", אלא מאבק יום-יומי עיקש להיאחז באדמה ולהוציא ממנה את המזון הדרוש לקיום...אדמה זה בשביל לזרוע ולשתול, לבנות, לחרוש ולקצור" (שלו, 2009: 153). ובשורות אחרות של הרומן ממשיך הסופר לספר על סבלם ומאבקם של בני משפחתו למען עבודת האדמה, הוא

אומר: "את הסיפור הגדול אספר על הורי ועל הוריהם, על נחלי היבוק שעברו ועל המאבקים שנאבקו. אתאר את עבודות הפרך של הגוף ואת מאסרי העולם של הלב... וכל זה, רבותי כחלק לא נפרד של המהפכה הציונית" (שלו, 2009: 14-13).

בסיטואציה הקודמת מציין הסופר אל מקומה של "אדמת ישראל" בחייהם של החלוצים הציונים, לפי טענתו שהם אהבו את "אדמת ישראל", כשהיא אדמה קדושה. זאת אומרת, שהציונות הבלטיה את חשיבות האדמה. הרי העבודה באדמה נראתה עבודה קדושה לפי התפיסה הציונית, ונחשבת בבחינת יסוד לכלכלה לאומית שמובילה בסופו של דבר לעצמאות מדינית (גבתי, 1981: 5, הלסא, 2008: 45). דבר זה הדגיש אותו המבקר הספרותי יוסף אורן באומרם על הרומן הזה: "בספרות הציונית הבליתו את "היחס המורכב שבין החלוץ העברי ובין אדמתו" (אורן, 2010)

בקטע אחר של הרומן מדגיש שלו את יחסם החיובי של חלוצי העלייה השנייה ל"ארץ ישראל", הוא מתאר את מקומה ונופיה בלבבותיהם של החלוצים (שפירא, 2008). סיטואציה זאת התבטאה ברומן בהצגת תיאור מסעו של שלו ובני משפחתו מירושלים ל'נהלל', מושב העובדים הראשון שיסדו חלוצי העלייה השנייה ב"ארץ ישראל", הרי הוא חלק בלתי נפרד מנופיה של "הארץ", שהוליד את התשוקה של החלוצים ואהבתם למקום. הסופר אומר: "התחילה אמנו לוקחת אותנו מירושלים לנהלל ברכבת. מירושלים ללוד, מלוד לחיפה, ומשם באוטובוס לצומת נהלל, ואז ברגל, או בסוס ועגלה. הנסיעות האלה היו מלאות רגשות והתרגשיות...נסענו בשכונות לא מוכרות,....שריקת מנהל התחנה נשמעה, הקטר נשף, ובתוך כמה דקות נעשתה החלון שלנו מסגרת של תמונות נוף זרה, כאילו עברנו קו גבול לא נראה ואנחנו נוסעים בארץ אחרת....תחלה ירדנו בנחל רפאים, שהכרתיו מסיפורי אבי על הדוד המלך, ואחר כך בנחל שורק, שזכרתיו מסיפורו על שמשון. נחל רפאים היה אז הגבול של ישראל עם ממלכת ירדן...בהרטוב יצאנו מן ההרים אל השפלה...בלוד ירדנו מהרכבת שלנו וחיכינו לרכבת אחרת,

שהולכת לחיפה...הלכנו לתחנה הקטנה של "אגד", ועלינו על האוטובוס לעפולה, זה הוריד אותנו על הכביש הראשי בצומת נהלל ומשם הלכנו ברגל...נהלל היה אז מקום מיוחס וגאה, נעלה בעיני "היישוב" של היהמים ההם ואף יותר מכן בעיני עצמו" (שלו, 2009: 117-120).

הפיסקה הקודמת מביעה על יחסם החיובי ואהבתם העמוקה של החלוצים ובניהם למקומות והנופים היפים ב"ארץ ישראל". באחד הראיונות עם שלו הוא הדגיש את אהבתו לנופי הארץ דרך אומרו: "ירשתי מאבי את היחס אל נוף הארץ, ואל תולדותיה" (גרנות, 2000).

2- מקומה של ההתיישבות החקלאית במחשבתם של חלוצי העלייה

השנייה

כידוע שההתיישבות החקלאית כבשה מקום חשוב בספרות העברית החדשה, ובתרבות הציונית מאז תחלת ההתיישבות הציונית בפלסטין, עד הזמן הנוכחי. סופרים רבים של ספרות העליות ובמיוחד העלייה השנייה תיארו דרך יצירותיהם הספרותיות את תולדות הישובים החקלאיים לדוגמא (מושבים, מושבות וקיבוצים)²⁰. ברומן הזה מטפל שלו בתולדות ההתיישבות החקלאית בפלסטין, ובמקומה של החקאלות והעבודה בהשקפת עולמם של חלוצי העלייה השנייה. הרי הוא מביע על הערכתו למאמצים הגדולים שנעשו על ידי החלוצים בנוגע לבניית "הארץ" והגשמת החלום הציוני בהקמת המולדת הקדומה של היהודים על פי טענתם (גבתי, 1981: 5-6). בנוסף לתפקידם בהתיישבות העובדת בתחלת היישוב הציוני בפלסטין במהלך שנות ה-20 וה-30. סיטואציה זאת התגלמה בדמותו של הסבא 'אהרון', שהיה מייצג את האישיות החלוצית הציונית העובדת. הסופר אומר: "סבי מצד אמי, אהרון בן ברק, בן תשע-עשרה שנים עלה ארצה וכרבים מחבריו...היה מחלוצי העלייה השנייה, הוא היה ממייסדי נהלל...ואכן, בנטיית הלב של סבא אהרון היו עוד הרבה דברים חוץ מעבודה חקלאית. כבר סיפרתי שכתב מדי פעם רשימות ומאמרים ב"פועל הצעיר", ובנהלל כתב וערך

עיתון סאטירי... הוא צריך היה לקום ולהמשיך לחרוש ולחלוב, לזרוע ולקצור" (שלו, 2009: 15-18). ובשורות אחרות מוסיף הסופר ואומר: "סבא אהרון, הוא שעלה ארצה, שייבש ביצות, שפתח תלמים ראשונים באדמת המכורה, שנטע וזרע... אבל היה נוטע מומחה, ידע להיפטר ממזיקים ולהרכיב הרכבות. והיתה לו גם חיבה לצד הסמלי של החקלאות. האילנות הראשונים שנטע במשקו היו גפן וזית, רימון ותאנה, כי היו משבעת המינים של הארץ לפי התנ"ך" (שלו, 2009: 58-59).

בפיסקה הקודמת מציין שלו את מקומה של ההתיישבות החקלאית בעיני החלוצים, ואיך הם שיחקו תפקיד מעניין בהפכית האדמה מאדמה יבשה אל אדמה פורייה ומשובחת. דבר זה הדגישה אותו המבקרת זיוה שמיר, באומרה: "אולם, האמת הביוגרפית... זו מנסה להתחקות אחר הדנ"א של עם נפתל וקשה-עורף זה, שחזר כלהקת ציפורים פעם אחר פעם לאותה כברת ארץ, עבר את היבוק ונאבק בקשיים, כדי להפריח חולות מדבר ולייבש ביצות" (שמיר, 2010).

בקטע נוסף של הרומן ממשיך הסופר להתייחס למיתוס דמות החלוץ, הוא מתאר את המעשים של החלוצים בתחומי החקלאות וההתיישבות, על פי טענתו שהחקלאות היא בבחינת ענף- הכלכלה העיקרי והחשוב ביותר. סיוטאציה זאת התבטאה בדמות אביו של הסופר, הנראה ברומן כדמות מתיישב שניסה לעבוד בחקלאות בעמק יזרעאל¹⁷. הסופר אומר: "כמו שכבר אמרתי, אבי היה אז מורה, וכשהתחילה חופשת הקיץ שלח לאמי מכתב שבכוונתו לבקר קרובי משפחה בגינוסר ובעמק... ושאל אם יכול לבקר גם אותה בנהלל... כשהגיע, האורח ביקש לעזור במשהו וסבא אהרון שלח אותו מאחורי הלול לזרוע מלפפונים. שם שגה את שגיאה. סבא אהרון אמר לו שבין מלפפון אחד למשנהו צריך להיות רווח... והוא ירד אל השדה מצוד בסרגל, ביתדות ובחוט... כי רצה לעשות רושם טוב למדוד ולזרוע כמו שצריך (שלו, 2009, 47-48).

ובקטע אחר של הרומן מספר שלו על תפקידם המרכזי של חלוצי תנועת העבודה העברית בבניית ארצם הקדושה לפי טענתם בפלסטין. סיוטאציה זאת

התבטאה ברומן בדמותו של "מוטקה" וקריאותיו המומשכות לצעירים הפועלים לקום ולהמשיך בעבודה הקדושה שלהם, כדי להקים את היישוב היהודי החדש בפלסטין, הסופר אומר: "יתור חזק, אמר מוטקה. נעיר את כל החניוקים ואת כל העירוניים. מספיק לישון, חברים בטלנים, קומו לעבוד, יש לנו פה מדינה לבנות" (שלו, 2009: 74). ובשורות אחרות ממשיך שלו להדגיש את מקומה הקדוש של העבודה בתפיסתם של החלוצים¹⁷, הוא אומר: "אבל אחיה של אמי, כמו רוב המושבנים של הימים ההם, ידעו לתקן ולבנות, לצקת בטון, לרצף, לחבר צינורות מים וכבלי חשמל. וכשקראתי בילדותי את השיר "יש לי דוד בנהלל, לעשות הכול יכול"- הייתי בטוח עליהם נכתב" (שלו, 69).... "הדוד יצחק סיפרה סבתא טוניה היה אחד הכוורנים הראשונים בעמק, והיה גם בנאי ובעל-מלאכה מצוי" (שלו, 126) "הוא ראה אנשי עמל, בגדי עבודה וידיים חזקות... כך הבין כאן איכרים עבריים זקופים ובעלי הכרה וגאווה" (שלו, 2009: 146-147).

3- יחסם של 'החלוצים' לאמריקה הקפיטליסטית

הסופר בקטע נוסף של הרומן מביע על התפארותו והתגאותו באנשי העלייה השנייה, לטענתו רבים מבני העלייה השנייה הנקראים 'החלוצים', הפכו איכרים ומתיישבים. במלים אחרות, הם טיפוסים מיוחדים שהגינדור והפינוק היו זרים להם ולא נמצאו באורח חייהם בתקופה ההיא. סיטואציה זאת התבטאה ברומן בדמותו של הסבא 'אהרון' – סוציאליסט ציוני חלוצי- שהיה מתנגד את התפנוקים האמריקאיים הבורגנים, בנוסף להתנגדותו לקבל דולרים מאחיו 'ישעיהו' שנראה בעיניו כ"בוגד כופל", שבגד בעקרונותיהן של הציונות והסוציאליזם¹⁸, והכניס את המותרות של "עגל הזהב" הקפיטליסטי לחייהם של המתיישבים הראשונים בחברה החדשה (יווניה, 2009, אורן, 2010, ארליך, 2009, זיוה, 2010). הסופר אומר:

"אמריקה של שם ושל אז, של ימי ילדותי בכפר, כשהופיעה המילה בסיפורה של אמי בפעם הראשונה בנהלל, היתה מחוז כיסופים וארץ אויב בעת ובעונה

אחת...הדוד ישעיהו היגר אל אמירקה במקום לעלות לארץ ישראל...ואכן הקפיטליזם בא מאמריקה, והגנדור, והאיפור, והמותרות, והמוסיקה...גם צביעת הציפורניים, שפתחתח בה את הסיפור היתה רעה אמריקאית, שהסתננה אלינו דרך תמונות בעיתונים...הביטוי שאנחנו משתמשים בו עד היום, הוא: "אומרים שהיא עושה גם מניקור". הוא מתאר שפל ערכי מוחלט, התדרדרות רעיונית ורוחנית...אבל המניקור נבחר כסמל השלילי כי הופיע על אצבעות הידיים דווקא, אותן ידיים עבריות עמלות שתכליתן לחרוש, לעדור, לזרוע ולבנות...והרי מי שעושה מניקור לא תסכים לטנף את אצבעותיה ברפת ובשדה או לשבור את ציפורניה במילוי מחסניות, אלא רק תתגנדר בהן, תצבע אותן בלק אדום ותציג אותן לראווה. סבא אהרון לא הסתפק במערכה נגד המניקור, הוא יצא למלחמת קודש גם נגד המסטיק, עוד מנהג אמריקאי קלוקל" (שלו, 2009: 34-31).

הפיסקה הקודמת מציינת יחסו השלילי של הסבא 'אהרון' ושאר חלוצי העלייה השנייה כלפי הקפיטליזם האמריקאי המעודד חיי נוחות ורווחה, ותכליתו גם בטלה ופינוק. לטענתו שההשתמשות במותרות של אמריקה כמו, המניקור מציינת לסמל שלילי, והיתה אסורה בין אנשיו של מושב נהלל.

ובקטע אחר של הרומן מציג שלו שוב יחסו השלילי שלזא הסבא 'אהרון' כלפי אמריקה הקפיטליסטית, ואחיו 'ישעיהו', דרך אומרו: "קיבל סבתא אהרון מכתב מאחיו הגדול ישעיהו, הוא פתח את המעטפה והתרגז...הדוד ישעיהו כתב ששמע על המצב הכלכלי הקשה בפלשתינה בכלל ובמושב העובדים בפרט, ועל כן הוא שולח כמה דולרים כי ברצונו לעזור לאחיו החלוץ. תנאי החיים בנהלל אכן היו אז קשים מאוד...אבל סבא אהרון לא שמח על מתנתו הנדיבה של אחיו, לא ייגע בכסף גלותי קפיטליסטי...הוסיף סבא אהרון לאמור: אנו, החלוצים המפריחים את ששמות ארצינו באופו ציוני וסוציאליסטי, לא נתפתה ולא נשתמש בכסף שהשיגו מתוך ניצול עמל" (שלו, 2009: 57-58).

בפיסקה הקודמת משקף שלו את יחסו החיובי כלפי העבודה העברית²⁹, לפי טענתו שלמרות תנאי-החיים הקשים שעמדו בפני המוני העולים לפלסטין במהלך תקופת ההתיישבות הציונית, אלא הם התגברו על המכשולים והמשיכו בדרכם למען להגשמת חלומם של היהודים בהקמת מדינה להם בפלסטין ולהתיישה בה, על יסוד אימונתם העמוקה במטרותיה הגזעניות של התנועה הציונית.

4- יחסם של 'ילדי החלוצים' לגבי החקלאות

הסופר ברומן הזה ציין את תפקידם של 'החלוצים' בגידול וחינוך ילדיהם על עיקרונות אהבת האדמה ועבודתה. זאת אומרת, שהוא מבהיר את חשיבותה של החקלאות העברית בהקמת המדינה, דרך עידוד הילדים על אהבת האדמה ונטיעתה בכרמים, בעצים, ובפירות. לכן הוא משבח את מעשיהם של האיכרים החלוצים וילדיהם בתחלת הישוב היהודי בפלסטין (בקי, 1988: 65). סיטואציה זאת התבטאה ברומן בדמותה של 'בתיה' אמו של הסופר, כשהמריצה אותו לעסוק בחקלאות, ועודדה אותו על העבודה באדמה וזריעתה בגפנים ובהדרים (זיוויה, 2010). הסופר אומר: "היא ניסתה לעודד אותי לעסוק בעבודה חקלאית... הדוד מנחם הקצה לה חצי דונם מאחורי הלול, כל יום, הלכה לשם לעבוד וכעבור כמה ימים ביקשה שאבוא לעזור לה. הלכתי איתה ברצון. התחלנו לעשב, לקטר ולעדור" (שלו, 2009: 137-138). ובשורות אחרות מוסיף לומר: "התחלתי בא לנהלל בכל חופשת פסח ובחופש הגדול כדי לעבוד במשק ולעזור לדודים שלי בכל מלאכה. הם לימדו אותי את כל עבודות המשק, ובהן חליבה, במכונה וביד, והגמעת עגלים רכים, וניקוי הרפת, וקציר והעמסה, ואיסוף הביצים, וניקוין עם הדודות, והמלאכה הנכספת מכל- הנהיגה בטרקטור והפעלת המכונות והמכשירים החקלאיים שקשורים אליו, ומה שהופך בן איכרים סתם לאדם המעלה: רברס עם עגלה, ויותר מזה-רברס עם עגלה בעלת יצול" (שלו, 2009: 171).

בסיטואציה אחרת של הרומן ממשיך שלו להתייחס למתיתוס דמות 'החלוצ' בעיני הילדים. הוא מדגיש את משימתם של החלוצים בגידול את ילדיהם על ערכי

האידיאולוגיה הציונית שקרתה לאמץ את מושגי ההתיישבות החקלאית הציונית בפלסטין. סיטואציה זאת התגלמה בדמות אחותו של הסופר דרך אומר: "בנהלל היה לי ולאחותי חצי דונם מאחורי הלול והיא זרעה שם מלפפונים, פלפלים, חצילים, שומים, בצלים, ועגבניות למשפחה. בכל יום אחרי הלימודים בסמינר, הלכה לשם לעבוד וכעבור כמה ימים ביקשה שאבוא לעזור לה...הסתפקתי בביקורי בוקר ברפת, שלשם נשלחנו אחותי ואני, להביא הביתה חלב" (שלו, 2009: 138).

ובקטע נוסף של הרומן מספר שלו על תפקידה של התנועה החלוצית של ההתיישבות, באשר ליסוד בית-ספר לחקלאות במטרה לפתח ולקדם את הלימודים שמטפלים בענפי החקלאות⁴, ומובילים בסופו של דבר להדגשת מקומה של ההתיישבות החקלאית במחשבתם של החלוצים ובניהם. סיטואציה זאת התגלמה בדומתה של האימא של הסופר "בתיה", הרי במהלך תקופת ילדותה הצטרפה לבית-ספר חקלאי במושב החקלאי 'נהלל'. הסופר אומר: "חלפו כמה שנים, ואמי סיימה בהצלחה את לימודיה בבית-הספר של המושב... אבל תלמידים ברוכי כישרונות, המשיכו לכיתות י"א וי"ב בבית-הספר החקלאי של חנה מיזל, שבכניסה לנהלל. אמא שלי היתה תלימדה טובה מאוד... נערה בת שש-עשרה היתה כוח עבודה שאי אפשר לוותר עליו. צריך לעבוד במשק ובבית, צריך לנקות ולחלוב, וצריך ביצים עוד לאסוף, וירק לקצור ולהביא לפרות... חברתה פנינה גרי, סיפרה לי שהיא יצאה לירושלים ל"סמינר". כמו רבים מצעירי המושב שתנועת המושבים שלחה אותם, להרחיב ולהעמיק את השכלתם" (שלו, 2009: 41-42).

5- מעמדה של האישה החלוצה

כידוע, שהאישה החלוצה כבשה מקום מרכזי בספרות ההתיישבות העברית החדשה. סופרים רבים שיקפו ביצירותיהם השונות את מקומה של האישה החלוצה בתקופת העליות, הרי הם שפכו את האור על מעשיהן של הנשים החלוצות בנוגע לבניית מיתוס נשי חלוצי, והשתתפותן בהתהוות הישוב היהודי

החדש בתחלת המאה העשרים¹¹. ברומן הזה מציג שלו את מקומה ודמותה של האישה החלוצה בעלת ההשכלה והמקצוע בחברה היישובית במשך תוקפת העלייה השנייה והשלישית¹². הוא מביע על התגאותו בנשים החלוצות העבריות שמתוארות ברומן כעובדות חרוצות מושרשות או תקועות באדמה. סיטואציה זאת התגלמה ברומן בדמותה של הסבתא 'טוניה', שהיא ייצגה את האיכרה החדשה, אישת איש ואם, הסופר אומר:

"כאמור, סבתא טוניה עלתה בעלייה השלישית. והיא היתה "מראשוני נהלל"... באה בחורה צעירה מרוסיה, וישר אל העמק, לאבק וללכולוך ולעבודה..." סיפרה לי אמי על אמה... "באה לכאן, גילתה שכל ההבטחות על רכוש שיש כאן לאביה אינן נכונות, שלסבא אהרון יש הרבה מעלות וכישרונות, אבל איכר מוצלח הוא לא, ושקעה בחיים של פרך ומחסור. ועל אף כל זאת החליטה לא להישבר ולא לחזור לרוסיה ולא לרדת לאמריקה או לעקור לתל אביב. לא היו לנו חיים קלים אתה, אבל על המשק הזה כל המשפחה צריכה להודות לה... היתה פה טראגדיה שלו ושלה, אבל היא החליטה להחזיק במשק בציפורנה ממש, ואת הציפורניים האלה תקעה באדמה ובבית ובנו ובן... גם סבתא טוניה היתה איכרה חרוצה וידיה עבדו בכל עבודה, עם כל הכבוד לעבודה חקלאית בכלל ולעבודה העברית הפרט, ידי האיכר נוגעות באבק, בזבל פרות, בלשלשת עופות" (שלו, 2009: 17-20).

בפיסקה הקודמת שלו מביע על הזדהותו עם הסבתא שלו 'טונייה', לטענתו היא אישה מייצגת את המציאות הטראגית של נשות התקופה ההיא, למרות שהיא יתומה, באה מאוקראינה למקום חדש, אלא התגברה על תנאי החיים הקשים, וסרבה לעזוב את נהלל. זאת אומרות, שהיא לקחה על עצמה את האחריות כדי לעזור בהקמת המדינה, ולעבוד בבית ובמשק, וניהלה אותם בחריצות על פי ערכיה. בנהלל נודעת כאיכרה, שהנהיגה את ביתה בצורה מושלמת, וגידלה את ילידה על עוקרונות העבודה במשק כדי שישירדו בתקופת מחסור. לכן אפשר

לומר שהיא היתה "טיפוס" במינה, מייצגת אישה עקשית, מציאותית ומעשית, נאבקה ונלחמה בכל האתגרים (גרין, 2009, אורן, 2010).

בסיטואציה אחרת של הרומן ממשיך שלו לתאר את מעשיה הגדולים של 'האישה החלוצה' בנוגע לעבודת האדמה, ובניית המדינה הקדומה של היהודים לפי האידולוגיה הציונית הקוראת לכיבוש פלסטין, כדי להתנחל בה. סיטואציה זאת התבטאה ברומן, בדמות "בתיה", האמא של שלו, הרי הוא הביע על ערכתו לתפקידה. הסופר אומר: "בימים ההם נשאו את כל ילדי הכפר בעול, עבדו בכל עבודה קשה, ברפת ובמטע ובחצר ובלול ובשדה, אבל שתי בנותיה של סבתא טוניה, בתיה אמי ובת-שבע דודתי, שועבדו שיעבוד כפול, כי נדרשו לקחת חלק גם בעבודות הניקיון" (שלו, 2009: 37).

ובקטע נוסף של הרומן מתאר שלו את תפקידה של האישה החלוצה בבניין "ארץ ישראל", סיטואציה זאת התגלמה ברומן בדמותה של הסבתא "טוניה", שמייצגת את נשי העבודה העברית, במהלך תקופת ההתיישבות. הרי היא הקדישה את חייה במטרה להקמת מולדת ל"עם היהודי". הסופר אומר: "פעם אחת הרחיק סבא אהרון עד המדבר, אל מפעלי הפאספאטים...את הפתעתו כאשר כמה ימים אחר כך הגיע אטובוס הפועלים אל המפעל והוא ראה שלא רק פועלים ירדו ממנו אלא גם דמות קטנה ונחושה, מרחפת לעברו...סבתא טוניה, שאיתרה אותו ורודפה אחריו עד לשם, ומיד התחילה לעבוד במטבח של המפעל...מדובר באישה מעשית מאוד" (שלו, 2009: 64).

הפיסקה הקודמת מציינת את מקומה ומעמדה של הסבתא 'טוניה', לצדו של הסבא 'אהרון', בנוגע לתולדות הקמתה של "ישראל", והגשמת החלום הציוני דרך ההתיישבות בעמק. בנוסף להבעה על הערכתו הגדולה של שלו לאישה החלוצה ומעשיה הגדולים במהלך תקופת ההתיישבות הציונית בפלסטין. במטרה להנציח את זיכרון הסבתא שהיא ייצגה ברומן את דמותה של האישה החלוצה לחלוטין.

סיכום ומסקנות:

העבודה הזאת הגיעה לכמה מסקנות:

- 1- העבודה הצליחה להבהיר ששלו הצליח לכבוש מקום ספרותי חשוב בספרות העברית החדשה, וגם הוא זכה להצלחה גדולה בחו"ל, הרי רוב יצירותיו תורגמו לשפות זרות רבות. לעומת זאת, מבקרים וחוקרי ספרות ראו שיצירותיו השונות משקפות את המציאות של היישוב היהודי לפני קום המדינה ואחרי קומה. לרבות, היצירות שעסקו בספרות ההתיישבות הציונית במהלך תקופת העליות הראשונות.
- 2- העבודה הוכיחה את מקומו של הרומן 'הדבר היה כך' בספרות העברית בת-דורינו, ובספרות ההתיישבות של תקופת העליות. בגלל שהוא נחשב לאחד הרומנים שעסקו ביחסם של החלוצים כלפי ההתיישבות הציונית ב(פלסטין) "ארץ ישראל" במהלך שנות ה-20 וה-30 של המאה הקודמת. לכן אפשר לומר, ששלו הצליח באמצעות הרומן הביוגרפי הזה להציג את סיפוריהם ומאמצייהם של החלוצים הציונים "הישראלים האמיתיים", השורשיים", על פי טענתו בנוגע להגשמת את החלום הציוני, והקמת מדינה ליהודים בפלסטין.
- 3- העבודה ציינה שמוטיב "נושא החלוצים, סיפוריהם, ותפקידם בהתיישבות הציונית" כבש מקום חשוב ביצירותיהם השונות של יוצרי הספרות העברית החדשה, ובמיוחד בספרות שנכתבה בפלסטין במהלך תקופת העליות. בנוסף לזה, הוא זכה גם להתייחסות מעמיקה בחברה ובתרבות הישראלית, בגלל שנושא "החלוצים" על פי טענתם של חוקרי ומבקרי ספרות ההתיישבות הציונית נחשב לאחד המרכיבים שהיוו את "הלאומיות הציונית הישראלית".

4- העבודה ציינה ששלו הצליח דרך הרומן הזה להביע על יחסם ההדוק של 'החלוצים' לגבי "אדמת ארץ ישראל" ונופיה. כתוצאה מכך, אפשר לומר שהוא שיקף את יחסם החזק של 'החלוצים' כלפי ההתיישבות החקלאית וערך עבודת האדמה. סיטואציה זאת התבטאה ברומן בבני משפחתו של שלו, אנשי נהלל. במלים אחרות, גיבוריו של הסופר הם חלוצים עובדים בחקלאות, ומאמינים באידיאולוגיה הציונית שמעריכה את תפקידה של ההתיישבות החקלאית בהקמת המדינה.

5- העבודה גילתה ששלו דרך הרומן הנחקר 'הדבר היה כך', הצליח להביע על הערכתו וכיבודו למאמצים הגדולים שנעשו על ידי 'החלוצים' הוותיקים' שלקחו על עצמם את האחריות לפי טענתו, לבנות את "המולדת של היהודים" בזרועותיהם. סיטואציה זאת התגלמה ברומן בדמותו של החלוץ הסבא 'אהרון', שהמשיך בדרכו העקשנית להגשים את החלום שהציונות ציירה אותו, כדי להשיג את מטרותיה הגזעניות בפלסטין. הרי הסופר ראה בהם סמל של המפעל הציוני-חלוצי, שביקש להפריח חולות מדבר ולייבש ביצות.

6- העבודה הסבירה ששלו הצליח באמצעות רומנו לעצב את דמותם החיובית של 'החלוצים' בעיני הילדים, סיטואציה זאת התגלמה ברומן בתפקידם של 'החלוצים' בגידול וחינוך את הילדים שלהם על אהבת "ארץ ישראל", בנוסף לתיאורו של הסופר בפני הילדים את התרומות שנעשו על ידי אנשי מפעל ההתיישבות הציונית בפלסטין, ומשימתן של תרומותם בהתהוות היישוב העברי החדש בפלסטין.

7- העבודה הדגישה מקומה של האידיאולוגיה הסוציאליסטית במחשבה הציונית במהלך תקופת העליות, ובשנים הראשונות של הקמת "ישראל". סיטואציה זאת התגלמה בפרקי הרומן השונים באמצעות דמותו של הסבא 'אהרון', שהוא נודע כחלוץ ציוני שמייצג את הציונות החלוצית השוויונית. בנוסף להתנגדותו החריפה לקפטילאזם האמרקאי שייצג אותו אחיו 'ישעיהו',

שסירב לעלות לפלסטין, ונסע לאמריקה ונראה בעיני אחיו הסבא 'אהרון', כ"בוגד כפול".

8- העבודה הדגישה ששלו הצליח דרך הרומן שלו לעשות השוואה בין חיי היהודים ב"גולה" (היהודים הישנים), לבין חייהם (היהודים החדשים) בפלסטין במהלך תקופת ההתיישבות החלוצית הציונית. כתוצאה מההשוואה שלמרות קשיי ואתגרי החיים שעמדו בפני החלוצים המתיישבים בפלסטין, אלא חייהם בה היו טובים יותר מחייהם ב"גולה". על פי ההשוואה, ש"היהודי החדש" מסמל לכוה, לאופטימיות, ולתקוותה של הציונות החלוצית שראתה שההתיישבות ב"ארץ ישראל" ועבודת אדמתה תרמו להוצרות "היהודי החדש". לעומת זאת, "היהודי הישן" (הגלותי) רומז לחולשתה וביישה של "הגולה היהודית".

9- העבודה הבהירה שהסופר שלו הצליח לשקף את יחסה ההדוק של הסבתא 'טוניה', לגבי שואב-האבק. כתוצאה מכך, אפשר להגיע למסקנה ששואב-האבק הוא בבחינת כלי שבאמצעותו מספר שלו את הסיפור הנהללי והמשפחתי של הסבתא 'טוניה', ואת האוטוביוגרפיה האמיתית שלו, שסופרה בפניו מפי אמו 'בתיה' במשך תקופת ילדותו במושב 'נהלל'. במלים אחרות, האמא שלו נראתה כגיבורה מספרת. בנוסף לזה, נוכחותו הבולטת של שלו בפרקי הרומן השונים, כ"מספר גיבור", שמספר על עצמו ומבליט אותה בדרכים רבות, ברורה לחלוטין.

10- העבודה הצליחה להבליט את מקומה של האישה החלוצה בתקופת העליות ותפקידה המרכזי במפעל הציוני. סיטואציה זאת התגלמה ברומן בדמותה של הסבתא 'טוניה', שהיא נראת בעיני הסופר כאישה מצאיותית. למרות כל תנאי החיים הקשים שהתמודדו בפניה, אלא היא התגברה על כל המכשולים והצליחה כדי להגשים את החלום הציוני באשר לכיבוש פלסטין והקמת מדינת "ישראל". לכן אפשר לומר, שהיא בבחינת 'טיפוס', מייצגת

דמותן של נשים ציוניות חלוצות במהלך תקופת העליות, שהולידו את ההתיישבות הציונית העובדת.

11- העבודה הבליטה את יחסם ההדוק של 'ילדי החלוצים' לגבי ההתיישבות החקלאית. סיטואציה זאת התבטאה ברומן בדמותם של 'ילדי החלוצים', שהם הוצגו ברומן כגיבורים קטנים שהעריכו את מקומה של החקלאות וערך העבודה העברית בחייהם ובחיי הוריהם. במלים אחרות, הם התגדלו על ערכי האידיאולוגיה הציונית, שהיו עבורם בבחינת דגם לחיקוי.

الهوامش :

1. לפירוט נוסף בנוגע ליחסה של הציונות כלפי ההתיישבות היהודית הציונית בארץ פלסטין במשך העלייה השנייה, ראה (שילה, 2005: 107-117, ווהב אללה, 1983: 41-44).
2. על מקומה של המחשבה הציונית בחייו של שלו, ראה (מגל, 2015).
3. לפירוט נוסף באשר להגדרתו של הפוסטמודרניזם בספרות ובתרבות הישראלית, רקע היסטורי להופעות, גורמי הופעתו בחברה הישראלית כזרם ספרותי, תרבותי, פילוסופי וחברתי, סופרי הפוסטמודרניזם, בנוסף לתכונות שמאפיינות את יצירותיהם של סופרי הפוסטמודרניזם בספרות עברית החדשה, ראה (בלבן, 1995: 70-76).
4. לפירוט נוסף על מקומו של מאיר שלו בעידן הפוסטמודרניזם הישראלי, והאמפיינים הפוסטמודרניסטיים שמצטיירים ביצירותיו, ומדגשים שכתבתו פוסטמודרניסטית, ראה (שיפמן, 2007: 161-198).
5. לפירוט נוסף בנוגע לניתוח רחב של הרומן הזה וחשיבותו הספרותית, ראה (גריין-הגורני, 1989: 107-112).
6. לפירוט נוסף באשר לרומן הזה, ראה (מצוב-כוהן, 2014: 119-129).
7. לפירוט נוסף באשר לעמדתו החינוכית של שלו מספרי הילדים שמפרסם אותם לילדים, ראה (גרנות, 2000, סלע, 2010).
8. לפירוט נוסף בנוגע לדעת את התכונות היסודיות שמאפיינות את הספרות העברית במשך תקופת העלייות לארץ פלסטין. ראה (אלשאמי, 1990: 25-18).
9. לפירוט נוסף בנוגע לחשיבות ההתיישבות היהודית במהלך תקופת העלייה הראשונה בספרות העברית, ראה: (ברלוביץ', 2013: 87-95).
10. 'חלוק' מספר הרבים 'חלוצים': כינוי ניתן לעולים היהודים שעלו לפלסטין מטעמים ציוניים לפני קום המדינה, במטרה להגשים את החולם הציוני דרך כיבושה של פלסטין והקמת "ישראל". כידוע על פי דעתם של חוקרי הציונות, שהחלוצים התגדלו על ערכי ומובני אהרן דוד גורדון הקוראים לעבודת האדמה, לעסוק בחקלאות, בנוסף להקמת יישובים יהודים בפלסטין (ווהב אללה, 1983: 37).
11. 'ספרות קיבוצית' או 'ספרות הקיבוץ': היצירות הספרותיות שנכתבו על הקיבוץ בידי סופרים חברי קיבוץ או חיו בקיבוץ לתקופה ארוכה. מבקרים וחוקרי ספרות סבורים לומר שתחלת ספרות הקיבוץ בספרות העברית הופיעה במהלך היישוב היהודי בפלסטין ובמיוחד בתקופת העלייה השנייה. הסופרים של ספרות הקיבוץ שיקפו דרך יצירותיהם השונות את המציאות הקשה של העולים בקיבוץ, וגם את תנאי חייהם הקשים של בני הקיבוצים. ובמרוצת הזמן ויסוד תנועת- העבודה הציונית במטרה להגשים את רעיונות הציונות שהתבססו על מחשבותיה של הסוציאליזם באשר לאימוץ רעיונות המהפכנים הרוסים וערכיהם הקוראים לשיוון, לשיתוף כלכלי, ולשיתוף הפעולה והחיים השיתופיים בין כל חברי הקיבוץ. במלים אחרות, תרבות הקיבוץ שיחקה תפקיד מרכזי בפיתוח היישוב היהודי בפלסטין, דרך אימונה בעיקרון 'בראית אדם עברי חדש' (הון, 2020, חלמיש וצמרת, 2010: 8-9).

- 12 על מקומה של פלסטין בספרות הציונית, ראה: (אלסעד, 1981: 47-53)
- 13 לפירוט נוסף באשר למקומם של סופרי העלייה הראשונה בספרות העברית ותרבותה, בנוסף לתפקידם בהתיישבות היהודית בארץ. ראה: (אלשזלי וסאלם, 2007: 28-30).
- 14 זאב יעבץ: סופר, מחלוצי תחיית השפה העברית. נמנה לאחד הסופרים המפורסמים של ספרות העלייה הראשונה בספרות העברית החדשה, נולד בפולין בשנת 1847. הוא קיבל את החינוך היהודי המסורתי. במהלך הלימודים שלו הוא כתב ופרסם הרבה מהמחקרים והמאמרים שעוסקים בתחום תולדות עם ישראל בכתבי עת עבריים. בשנת 1887 עלה לארץ פלסטין. יעבץ נחשב ממייסדי תנועת המזרחי, וממחדשי השפה העברית. הוא כתב הרבה מהיצירות ההיסטוריות והספרותיות, לדוגמא, ספר תולדות ישראל, ראש השנה לאלנות: ממראות הארץ סיפור, והיהדות והגלות. הוא הנפטר בלונדון בשנת 1924 (ידידה, 2014: 6-8, אלשאפי וכאלד, 2000: 117).
- 15 משה סמלניסקי: סופר ישראלי, נחשב לאחד הסופרים הידועים של ספרות העלייה הראשונה. נולד באוקרניה בשנת 1874. עלה לארץ פלסטין בשנת 1891. היה ממייסדי 'התאחדות המושבות ביהודה ושומרון' ו'התאחדות האכרים בארץ ישראל'. סמלניסקי נחשב מראשוני הסופרים העבריים שכתבו על האישיות הערבית ביצירות הספרותיות שלו. הוא גם חבר הרבה מהיצירות, למשל: בני ערב, בין כרמי יהודה, ומשוט בארץ. הוא נפטר בשנת 1953 (תדהר, 1949: 1126).
- 16 ס. יזהר או יזהר סמילנסקי: סופר עברי מפורסם וחבר כנסת. נולד בשנת 1916 בקיבוץ 'רחובות'. הוא נחשב לאחד הסופרים העבריים הידועים של דור תש"ח בספרות העברית החדשה. כתב הרבה מהיצירות הספרותיות שעסקו בנושאים רבים, לרבות, היחס לערבי בן הארץ, מלחמת 1948 והשפעתה על דור הצברים. הוא פרסם הרבה מיצירות הספרותיות, לדוגמא: ימי ציקלג, אפרים חוזר לאספסת, חרבת חזעה, השבוי ועוד. יזהר הוענק לו גם הרבה פרסים, נזכור למשל: פרס ישראל לספרות, פרס ברנר, ופרס ביאליק. הוא נפטר בשנת 2006 (צור, 2016: 167-168, גובני וכייץ, 2016: 139-140).
- 17 לפירוט נוסף בעניין הזה, ראה (צור, 2016, 174-179).
- 18 לפירוט נוסף באשר לדעת את תנאי החיים הקשים שעמדו מול החלוצים ומצבי היהודים במהלך תקופת העלייה השנייה, ראה (נאור, 1987: 4-24).
- 19 יוסף חיים ברנר: סופר ומבקר עברי, נחשב לאחד חלוצי הספרות העברית החדשה. הוא שייך לספרות העלייה השנייה. נולד בשנת 1881 ברוסיה. הוא קבל חינוך יהודי מסורתי. עלה לארץ פלסטין בשנת 1909. הוא כתב ופרסם הרבה מאמרים שעסקו בנושאים שונים, לרבות: ספרות, יהדות, ועוד. חלק ממאמריו הספרותיים נלמדים בחוגי הספרות באונברסיטאות השונות בישראל. ברנר כתב הרבה מהיצירות הספרותיות, לדוגמא: מעמק עכור, בחורף, שיכול וכשלוך, מכאן ומכאן, ועוד. (תדהר, 1949: 1117).
- 20 לפירוט נוסף בעניין זה, ראה (שמיר, 2002: 13-25).
- 21 נהלל: הוא אחד המושבים שנמצא בצפון הארץ בעמק יזרעאל. הוא קרוי על שם עיר מקראית נזכרת בספר שופטים (א:ל). המושב הזה נוסד בשנת 1921. והוא מושב העובדים הראשון שהקימו חלוצי העלייה השנייה שעלו ממזרח אירופה ל"ארץ ישראל", במטרה

- להתיישב בארץ כדי להגשים את החלום הציוני והקמת מדינה ליהודים בפלסטין (אתר האנציקלופדיה היהודית).
- ²² באחד הפגישות עם שלו הביע על אהבתו העמוקה כלפי מושב נהלל, הוא אומר: "הפרק בילדותי, שעבר עלי בנהלל, היה חשוב יותר מהחלק בירושלים. וזה משתקף בכתיבה. המעבר מנהלל לירושלים היה קשה לי. לא אהבתי את העיר הזאת מן הרגע שהגעתי אליה. ותמיד רציתי לחזור לכפר" (גרנות, 2000).
- ²³ מבקרים ספרותיים שטפלו ברומן הזה ראו ששואב- האבק או "סוויפר" במבטא של הסבתא 'טוניה', שסביבו סובב כל הרומן הזה, נחשב לאחד גיבורי הסיפור ומחולליו, בגלל השפעתו הפתאומית ובגלל גם השפעתו המהותית על העלילה של הרומן וגיבוריה (גריין, 2009, פינקל, 2013). באחד הראיונות עם שלו בנוגע להשתמשותו בחפצים ביצירותיו השונות, הוא מסביר: "תמיד התעניינתי בעולמם הנפשי של חפצים דוממים. אני בטוח שיש להם רגשות" (סלע, 2010).
- ²⁴ על משבר הזהות בישראל, ראה: (אלשאמי, 1997: 61-68).
- ²⁵ לפירוט נוסף בנוגע למקומה של תולדות ההתיישבות החקלאית בספרות העברית החדשה, ראה (גבתי, 1981: 56-58, אביב, 1998: 173-182).
- ²⁶ על תחלת ההתיישבות הציונית בעמק יזרעאל, ראה (גבתי, 1981: 111-115).
- ²⁷ על מקום ערך העבודה בחייהם של החלוצים ובמיוחד ערך עבודת האדמה, הסופר אהרן לב גורדון שהוא נחשב לאב הרוחני של אנשי העלייה השנייה הביע על השקפת עולמו לגבי ערך העבודה בעולמם של החלוצים דרך אומריו: "אני רואה בעבודה וביצירה גאולת היהודי, ובעבודת האדמה ובקשר לטבע את תחיית האומה...בזיעת אפיך תאכל לחם" (ישראלי, טלר, ויבנין, 2019: 21).
- ²⁸ לפירוט נוסף באשר לדעת תפקידה המרכזי של הציונות הסוציאליסטית וזרמיה בהקמת "ישראל", ראה: (סירקין, 1986).
- ²⁹ לפירוט נוסף באשר למקומה הספרותי של העבודה העברית בחיי המתיישבים הראשונים, ראה (ברלוביץ', 2011, 35-48).
- ³⁰ לפירוט נוסף באשר לדעת תפקידם של בתי הספר החקלאיים בחינוך והכשרת נערי ישראל לעסוק בחקלאות ולעבוד באדמה במהלך תקופת ההתיישבות הציונית בפלסטין, ראה (גבתי, 1981: 6-8).
- ³¹ לפירוט נוסף באשר למקומן החברתי של נשות העלייה הראשונה והשנייה בספרות העברית החדשה, ראה (שילה, 2007, אלרואי, 2006: 71-75).
- ³² לפירוט נוסף באשר למקומה של האשיה החלוצה בתקופת העלייה השנייה, ראה (נאור, 1987: 145-163).

המקורות הערביים:

- אבו-ג'דרא, זין אלעאבדין (2000): תולדות הספרות העברית החדשה, אוניברסיטת קהיר, מצרים.
- אביבה, אביב (1998): החברה הישראלית, המתרגם מעברית לערבית סאלח, מוחמד אחמד, מרכז הלימודים המזרחיים, אוניברסיטת קהיר, סידרת הלימודים הדתיים וההיסטוריים, מס' (6).
- אלסעד, ג'ודת (1981): הספרות הציונית המודרנית בין המורשת למציאות, בית ההוצאה לאור המוסד הערבי ללימודים והפירסום, ביירות.
- אלשאזלי ג'מאל, סאלם נג'לא (2007): הסיפור העברי המודרני, תקופותיו ובעיותיו, ההוצאה לאור, התרבות להפצה, קהיר.
- אלשאמי רשאד (1990): גירעון הניצחון: הספרות הישראלית ומלחמת 1967, בית ההוצאה לאור המחשבה ללימודים ולהפצה, קהיר.
- אלשאמי, רשאד (1997): משבר הזהות בישראל, ההוצאה לאור המועצה הלאומית של התרבות, האומנות, והספרות, כוויית.
- אלשאפי מוצטפא, עבד אלאטיף כאלד (2000): תולדות הספרות העברית החדשה ובת-דירוננו, אוניברסיטת אלאזהר, קהיר.
- ווהב אללה, עבד אלווהאב (1983): ההתיישבות היהודית בספרות הציונית, בית ההוצאה לאור 'המילה', ביירות.
- הלסא, ג'אלב (2008): ביקורת הספרות הציונית, לימוד אידיאולוגי ליצירותיו של הסופר עמוס עוז, עם תרגום שלם מעברית לערבית לרומנו מסעי הצלב, בית ההוצאה לאור "ההתפשטות הערבית", ביירות.
- חווסין גאזי (2003): ההתיישבות היהודית בפלסטין מקולוניאליזם לאימפריאליזם. בית ההוצאה לאוד אחדות הסופרים הערביים, דמשק.

המקורות העבריים:

- אורן, יוסף (2009-3-3): קיצור תולדות הספרות הישראלית, כתב עת 'מעמקים' לספרות ולאומנות, גיליון מס' 22, תאריך הגלישה 15-9-2020, ראה:

http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=1&id=692

- אורן, יוסף (2010-12-1): 'הדבר היה כך' למאיר שלו, כתב עת אימגו 'e-mago', תאריך הגלישה 10-9-2020, ראה: <http://www.e-mago.co.il/Editor/literature-3193.htm>
- אלרואי גור (2006): חלוצות שאינן פועלות, הגירת נשים לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, כתב עת, קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 118, ירושלים.
- אלרואי גור (2011): תשוקת החלוצים או תשוקת הציונים? כתב עת, קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 137, ירושלים.
- ארבל, טמירה (1994): "עלינו להתחיל מבראשית": דמות החלוץ באנשי בראשית לאליעזר שמאלי, עבודת מאסטר, אוניברסיטת תל-אביב.
- ארליך, צור (2009-11-13): סיפור סבתא על 'הדבר היה כך' למאיר שלו, מוסף 'שבת', תאריך גלישה: 8-9-2020, ראה: http://tsurehrlich.blogspot.com/2010/01/blog-post_9240.htm
- בלבן, אברהם (1995): גל אחר בספרות העברית, סיפורת עברית פוסטמודרנסטית הוצאת כתר, תל-אביב.
- בן, מנחם (2009-11-6): קו המשווה: שני מאוהבים, אתר 'מעריב', תאריך גלישה, 10-9-2020, ראה: <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/47/ART1/962/998.html>
- בקי, רות (1988): מלחמת העיתונות של "בן אדם" ו"בן חוה", כתב עת קשר, חוברת 4.
- ברלוביץ', יפה (1994): בני ערב למשה סמלניסקי- הסיפור הפטרוני, כתב עת עיונים בתקומת ישראל, גיליון 16, אוניברסיטת בן גוריון, תל-אביב.
- ברלוביץ', יפה (2011): משירת חיבת ציון לשירת מולדת: הזמר בעלייה הראשונה כמסד לזמר הישראלי, כתב עת ביקורת ופרשנות לחקר ספרות ותרבות, חוברת 44, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
- ברלוביץ', יפה (2013): ספרות העלייה הראשונה כספרות מתיישבים ראשונים: הצעה לתיקון היסטוריוגרפי, כתב עת, קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, ירושלים.

- גבתי, חיים (1981): 100 שנות התיישבות: תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, כרך (א), הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- גובני יובל, כייץ גדעון (2016): יחיד וחברה בחיבוריו העיוניים של ס' יזהר, כתב עת קתדרה לתולדות "ארץ ישראל" ויישובה, חוברת 157, ירושלים.
- גינוסר, פנחס (1989): הספרות העברית ותנועת העבודה, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע.
- גרין-הגורני, אברהם (1989): סיפורת בת-דורינו, הוצאת אור-עם, תל-אביב.
- גרין, שגיא (2009-11-11): הדבר היה כך- מאיר שלו חוזר אל זכרונות הילדות, אתר הארץ, ראה:
<https://www.haaretz.co.il/literature/1.1292905>
- גרנות, משה (2000-8-14): שיחה עם מאיר שלו, אתר טקסט, תאריך גלישה, 2020-9-4, ראה ה:
https://www.text.org.il/index.php?book=0701123_
- גרנות, משה (2016): על תולדות חייו של מאיר שלו, אתר אגודת הסופרים העברים, תאריך הגלישה: 2020-8-30, ראה:
<https://web.archive.org/web/20160309093732/http://hebrew-writers.org/lacs->
- הון, עודד (2020-3-4): נורית גוברין, הספרות העברית החדשה, אתר כנס מדיה, תאריך גלישה, 2020-11-27, ראה:
<https://kenes-media.com/green-time>
- הורוביץ, אריאל (2013-10-6): 'ברמת התאוריה, אני חושב שאני מסוגל לרצוח מאהב של אשתי', מאיר שלו משוחח על ספרו החדש "שתיים דובים", אתר המוסף של בית אבי חי, תאריך הגלישה, 2020-9-2, ראה:
<https://www.bac.org.il/society/article/brmt-hatyavryha-any-hvshb-shany->
- הלפרין, נטע (2013-7-5): בראשית היה מיתוס, אתר ישראל היום, תאריך הגלישה: 2020-9-1, ראה:
<https://www.israelhayom.co.il/article/99233>

- חלמיש אביבה, וצמרת צבי (2010): הקיבוץ מאה השנים הראשונות, הוצאת יד יצחק בן צבי, ישראל.
- טאוב, גדי (1997): המרד השפוף של תרבות צעירה בישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- יגיל, רן (25-11-2009): פיפר קאט: על החדש של מאיר שלו, אתר nrg, תאריך הגלישה 27-11-2020 ראה: <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/47/ART1/970/514.html>
- ידידה, אסף (2014): תשעים שנה לפטירת זאב יעבץ, מחלוצי תחיית העברית, אקדם, ידיעון האקדמיה ללשון העברית, גיליון 51, תל-אביב.
- יוניה, אלה (2-11-2009): הדבר היה כך- מאיר שלו, בלוג סקירות ספרים, תאריך גלישה 7-9-2020, ראה: <https://irisganor.com/573/>
- כוכבי, טלי (22-2-2010): 'הדבר היה כך' למאיר שלו, אתר עכשיו תורי, על ספרים, ילדות ועל יותר מזה, תאריך הגלישה, 14-9-2020, ראה: <https://talimytturn.wordpress.com/2010/02/22>
- ישראלי רונית, טלר דינה, יבנין יעל (2019): להיות חלוצים, אחריות ומחויבות במפעל החלוצי הציוני, קרן החינוך למען בתי ספר תגבור לימודי יהדות, ישראל.
- מגל, יניב (6-2-2015): הסופר מאיר שלו: "הציונות היום היא מדליה לשים על החזה", אתר גלובס, תאריך גלישה 4-9-2020, ראה: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001007388>
- מענית, חן (1-8-2018): אבא עושה בושות, אתר גלובס, ראה: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001245217>
- מצוב-כוהן, עופרה (2014): הדקדנס כמאפיין סטירי בעיצוב ירידת הדורות על-פי "עשו" של מאיר שלו, כתב עת שאנו, כרך י"ט, המכללה הדתית לחינוך, חיפה.
- נאור, מרדכי (1987): העלייה השנייה, 1914-1903, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- נוימן, בעז (2011): תשוקת החלוצים, ההוצאה לאור עם עובד, תל-אביב.

- סירקין, נחמן (1986): שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סלע, מיה (2010-8-15): לא רוצים לחנך: ראיון עם מאיר שלו ויוסי אבולעפיה, אתר הארץ, ראה: <https://www.haaretz.co.il/gallery/1.33032>
- פינקל, גל פרל (2013-7-29): ביקורת ספרותית על 'הדבר היה כך', תאריך הגלישה 2020-9-6, ראה <https://simania.co.il/showReview.php?reviewId=67102>
- פראג, אורית (2009-7-2): החלוץ שבפנים, אתר הדף הירוק, תאריך הגלישה 2020-8-12, www.kibbutz.org.il/itonut/2009/dafyarok/090702_noiman.htm
- צור, דביר (2016): 'חזיון הולדת היהודי החדש בארץ החדשה', על יחסי חלוצים וילדיהם בכמה מסיפורי ס' יזהר, או: על ריבוי הפנים של הבית הילידי, כתב עת מחקרי ירושלים בספרות העברית, כרך כח, מכון מנדלי למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- שווימר, יותם (2013-7-8): "שתים דובים": הכל נשאר במשפחה, אתר Ynet, תאריך הגלישה, 2020-9-2, ראה: <https://www.ynet.co.il/articles/>
- שלו, מאיר (2009): הדבר היה כך, הוצאת עם עובד, ישראל.
- שלו, מאיר: אתר לקסיקון הספרות העברית החדשה, ראה: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00070>
- שלו, מאיר: אתר הוצאת כתר לספרים, ראה: <https://www.keter-books.co.il>
- שלו, מאיר : על רומן "עשו", אתר הוצאת עם עובד, ראה: <https://www.am-oved.co.il5>
- שלו, מאיר : על רומן "שתים דובים", אתר סימניה לספרים, ראה: https://simania.co.il/bookdetails.php?item_id=967579
- שילה, מרגלית (2005): מורשת הרצל במפעלה של העלייה השנייה, כתב עת מורשת ישראל ליהדות, לציונות, ולארץ ישראל, חוברת 2, המכללה האקדמית, יהודה ושומרון.

- שילה, מרגלית (2007): אתגר המגדר: נשים בעלייות הראשונות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- שיפמן, סמדר (2007): דויד גרוסמן, אורלי קסטל-בלום, ומאיר שלו: מעב למודרניזם, ירושלים
- שמיר, זיוה (2002): אמת מארץ ישראל ומן הדרך העולה ציונה, על סיפורו של י"ח ברנר 'אגב אורחא', כתב עת ישראל לחקר תולדות הציונות ומדינת ישראל- היסטוריה, תרבות, חברה, חוברת 1, תל-אביב.
- שמיר, זיוה (2010-3-2): על סבא שעבר את היבוק ועל אחיו שחצה את האוקיינוס, כתב עת אימגו 'e-mago', תאריך הגלישה 13-9-2020, ראה: <http://www.e-mago.co.il/Editor/literature-3265.htm>
- שפירא, אבנר (2008-9-24): הולדת התשוקה הציונית, אתר הארץ, תאריך הגלישה 11-8-2020, ראה: <https://www.haaretz.co.il/literature/1.1351257>
- שקד, גרשון (1977): הסיפורת העברית (1880 - 1980), א-ה, 1977-1998, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- תדהר, דוד (1949): משה סמילנסקי, באנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, כרך ג', תל-אביב.